

ממצאי מחקר

התמודדות עם מצב החירום עקב מגפת הקורונה: ממצאים על חוסן והמלצות לאופנים להגברת החוסן החברתי

מוגש לידי:

הוועדה המיוחדת להתמודדות המדינה עם משבר הקורונה

צוות החוקרים: ד"ר רן קוטנר¹ וד"ר ענת אברהמי מרום²

¹ חבר סגל בכיר, התכנית ללימודי שלום וניהול סכסוכים, אוניברסיטת חיפה; מגשר, מומחה בתהליכי בניית שותפויות ובניית הסכמות בתהליכי קונפליקט רבי-משתתפים. kuttneran@gmail.com

² מומחית למחקרי הערכה, ראש יחידת מחקר והערכה במרכז גבעת חביבה, מרצה במרכז האקדמי רופין, עמיתת מחקר במכון להגירה ושילוב חברתי. anat.a.marom@gmail.com

מחקר זה התבצע בשלבים המאוחרים (בין ה- 9 לאפריל ל- 27 לאפריל 2020) של הסגר ב"גל הראשון" של התפרצות וירוס הקורונה בישראל. המחקר בחן מימדים שונים בהתמודדות אזרחים עם המצב המשברי וכן בדק את רמות החוסן במספר מעגלים, תוך הבחנה בין קבוצות שונות באוכלוסייה (יהודים וערבים, חילונים ודתיים, תושבי ערים ותושבי ישובים קהילתיים/קיבוצים, ועוד). בעזרת שאלונים, נערך סקר בו השתתפו כחמש-מאות אנשים מכל רחבי הארץ ומכלל הקבוצות בחברה.

כאמור, נבדקה מידת החוסן של תושבים במעגלים שונים: חוסן אישי (המורכב ממצב חיי המשיבים בהווה של תקופת הסגר במגוון תחומים - עבודה, בריאות, פנאי, יחסים במשפחה וקשרים עם חברים, ומתחושת קוהרנטיות/מצב נפשי בהתמודדות עם מצבי לחץ), חוסן קהילתי (תפיסת התושבים את תפקוד הרשות המקומית, ארגונים חברתיים והתארגנויות אזרחיות בקהילה והיכולת לסמוך עליהם ועל תושבים הגרים בשכנות כגורמים מסייעים להתמודדות עם והתאוששות מהמצב המשברי), חוסן אזורי (מערך היחסים עם רשויות שכנות והיכולת לסמוך עליו כגורם מסייע להתמודדות עם והתאוששות מהמצב המשברי), וחוסן לאומי (התרשמות מתפקוד גופים לאומיים שונים, מהסולידריות החברתית ומהיכולת לסמוך עליהם כגורמים מסייעים להתמודדות עם המצב המשברי ולהתאוששות ממנו). כמו כן, נבדקה מידת האופטימיות ביחס לסיכויי התאוששות מהמשבר בקרב המשיבים.

בהשוואה בין מעגלי החוסן השונים יש להביא בחשבון את השוני במידת הציפייה, המשתנה בין מעגל למעגל: הציפייה של אזרחים לתשובות מהמדינה/מהרמה הלאומית, לדוגמא, גבוהה כנראה מהציפייה שלהם לתשובות מגורמים ברמה המקומית וזו כנראה גבוהה מהציפייה ברמה האזורית.

לצד הניתוחים הסטטיסטיים והממצאים ישולבו במסמך המלצות יישומיות לקובעי מדיניות הנובעות מתוך הממצאים ומתוך המומחיות של הכותבים.

כפי שניתן יהיה לראות, משבר הקורונה מהווה הזדמנות לבחינה מחודשת של סדרי עדיפויות ומערכות יחסים ולמינוף התמודדות משותפת מול "אויב משותף" לטיפוח החוסן החברתי על ידי חיזוק תחושת הסולידריות והשייכות של כל הקבוצות המרכיבות את החברה הישראלית (כפי שראינו שהטיפול באוכלוסייה החרדית בבני-ברק ובישובים חרדיים נוספים נתפס כמנוף לקירוב חברתי).

חלק מההמלצות עוסקות בתהליכי עומק ארוכי טווח ושינויים ברי-קיימא. עם זאת, מאחר שמשבר הקורונה הוא משבר מתמשך, מוצע לפעול לקידום הדברים שניתן לקדם ואף לפעול להשיג תוצאות כבר בתקופת משבר הקורונה.

עיקרי הממצאים:

כללי

- רבים מהמשיבים רואים חשיבות בשיתוף פעולה בין קבוצות חזקות וקבוצות מוחלשות לחיזוק החברה, אך בה בשעה חושבים שהיחסים החברתיים בין הקבוצות השונות, הפערים ביניהן ורמת הסולידריות הנמוכה בשגרה אינם מאפשרים שיתוף פעולה לטובת ניהול טוב של המשבר.
- מוצע למנף את ההכרה בחשיבות שיתוף הפעולה וברמת הסולידריות הגבוהה יחסית המדווחת במשבר הקורונה לשיפור היחסים החברתיים בין קבוצות ולחיזוק המסוגלות לשיתוף פעולה בין קבוצות חזקות וקבוצות מוחלשות לטיפול עתידי טוב יותר במשבר הקורונה ובמשברים דומים.
- מוצע לפתח פרוטוקולים להיערכות והתמודדות עם מצבי חרום המבוססים על שיתוף פעולה בין קבוצות חזקות וקבוצות מוחלשות. המצב המשברי הינו הזדמנות להעלאת מודעות לצורך בהיערכות טובה יותר למצבי חרום ופוטנציאל לבנית שיתוף פעולה בין קבוצות סביב היערכות למצבי משבר ובכך לחיזוק יכולות שיתוף הפעולה והסולידריות.
- משבר הקורונה באופן פרטני מנכיח את ההשפעות ההדדיות של הרשויות אחת על השנייה ואת פוטנציאל שיתוף הפעולה ביניהן. מהנתונים אנו מזהים פער בין הרצוי למצוי בכל הנוגע ליחסי שכנות בין רשויות. יש לחזק את האפשרויות וההזדמנויות הטמונות ביחסי שכנות עם רשויות סמוכות כגורם מסייע ומרגיע בתקופת משבר הקורונה. מומלץ להמשיך ולפתח את החוסן האזורי – את תודעת האזוריות, את יחסי השכנות בין רשויות ואת יכולות הסיוע ביניהן. היכן שקיים אשכול רשויות – מוצע לחזק את מנגנוני האשכול בעלי היכולת לסייע לתרחישים שונים במשבר הקורונה ברמת האשכול (לדוגמא, שולחן עגול קב"טים) ובקרב רשויות החברות באשכול. כאמור, מוצע במיוחד לשים דגש על היערכות ומוכנות אזורית משותפת ובניית פרוטוקולים לחירום, להן משמעות רבה לחיזוק החוסן והלכידות האזוריים גם בשגרה.
- מוצע להגביר את תודעת האזוריות, קידום אינטרסים בעזרת שיתופי פעולה וסיוע הדדי, גם בקרב רשויות שבאזורן לא קיים אשכול רשויות.
- מוצע לבחון דרכים יצירתיות לשאוב מרמת החוסן הקהילתי הגבוה ביישובים קהילתיים ובקיבוצים ולבחון מה ניתן ללמוד מהם לטובת סוגי ישובים אחרים, בהם רמת החוסן הקהילתי נמוכה יותר באופן משמעותי. חשוב להבין שהחוסן הקהילתי בנוי לעיתים ממנגנונים מאוד פשוטים ליישום, כגון פעילויות תרבות בסיסיות, מערך מתנדבים לפעולות יומיומיות כגון סיוע בבישול, סיוע בקניות ועוד.

ביחס לחברה הערבית

- מוצע לחזק בחברה הערבית את תחושת השייכות והמעורבות, בכלל, ובנוגע למצבי חירום, בפרט – אם על ידי הערכות טובה יותר למצבי חירום ואם על ידי הנגשה של ההנחיות וטיפול טובים יותר באתגרים של משבר הקורונה, באופן שיצמצם את הפערים שעלו בקרב המשיבים מהחברה היהודית וערבית. משבר הקורונה מהווה הזדמנות לחיזוק החוסן בחברה הערבית. דווקא במצבים משבריים חשוב החוסן הלאומי של כל הקבוצות באוכלוסייה כי מתוך החוסן נגזרים היענות ושיתוף פעולה.
- לצד הנגשה טובה יותר של ההנחיות וטיפול טוב יותר באתגרים העולים ממשבר הקורונה, ניתן למנף את ההסכמה בין יהודים וערבים בנוגע ליחס השונה לזכים יהודים וערבים ואת ההבנה שהציף משבר הקורונה שהסולידריות בין יהודים וערבים חסרה לכדי בניית סולידריות בין החברות. מוצע לחזק את שיתופי הפעולה בין יהודים וערבים במעגלי החיים השונים.
- מוצע להגביר באופן משמעותי בקרב תושבים בחברה הערבית את הידיעה מהו תפקידם בשעת חירום, וגם במידה מסוימת בחברה היהודית.
- מוצע לחזק את החוסן הקהילתי בחברה הערבית ולסייע לרשויות ולקהילה למלא אחר ציפיות התושבים בכך שישמשו גורם משמעותי שניתן לתת בו אמון להתאוששות מהמשבר – אמון שאינו בנמצא בהווה. מוצע לבחון הטמעת תחום פעולה "שותפויות ומשאבי קהילה" ברשות המקומית, המתכלל את הכוחות האזרחיים ברשות ויכולים לתרום לחוסנה בשעת משבר, ברוח המלצות "מתחברים לחוסן בחירום" (השולחן העגול במשרד ראש הממשלה בשיתוף משרד הבטחון ושיתופים, 2017).

ביחס לחברה החרדית

- לצד הנגשה טובה יותר של ההנחיות וטיפול טוב יותר באתגרים של משבר הקורונה, מוצע לפעול לצמצום הפער בין תפיסת החברה החרדית את אחריותה למצבה בתקופת הקורונה ובין תפיסת הקבוצות הלא-חרדיות בחברה את אחריותה של החברה החרדית למצבה (והגברת האמפטיה שלהם כלפיה).
- מוצע לחשוב על הדרכים למנף את התהליכים במפגש בין פיקוד העורף והחברה החרדית במסגרת "הגל הראשון" להבניית אחריותיות בקרב החרדים ותחושת אחדות אינטרסים עם החברה הישראלית בכללותה.
- מוצע להבנות בקרב הקבוצות האחרות מודעות לשוני התרבותי ולצורך לבנות מסוגלות לאמפטיה, סובלנות ותקשורת יעילה יותר בינן ובין החברה החרדית. ניתן לעשות זאת בדרכים כגון - מפגשים בין האוכלוסיות, למידה הדדית, טיפוח כשירות-תרבותית וקבלה של שונות וגיוון בחברה.

1. משתתפים

מדגם המחקר כלל 494 משיבים אשר השתתפו בסקר בהתנדבות. הגיל הממוצע הוא 48 ומספר שנות ההשכלה הממוצע הוא 17. מרבית המשיבים חיים בזוגיות או נשואים (78%). 85% מהמשיבים יהודים והיתר ערבים. ההכנסה הממוצעת ברוטו של המשיבים עומדת על 14417 ₪. 33% מהמשיבים נטלו חלק בפעילות התנדבותית הקשורה למשבר הקורונה. 10% מהמשיבים משתייכים למערך החירום ביישובם. 70% מהמשיבים חילונים, 13% מסורתיים, 11% דתיים ו-4% חרדים. קצת פחות ממחצית מהמשיבים מתגוררים בעיר (45%) והיתר מתגוררים ביישובים קהילתיים, מושבים וקיבוצים. המשיבים פזורים בכל חלקי הארץ החל מקרית שמונה וכלה באילת.

2. מהלך המחקר וכלים

המשתתפים במחקר מילאו שאלון דיווח עצמי אנונימי באמצעות תכנת קוולטריקס. השאלון הופץ ברשתות חברתיות. כאמור, השאלונים מולאו בין ה-9 לאפריל ל-27 לאפריל במהלך סגר שהוטל עקב משבר הקורונה. השאלון הופץ בעברית למשתתפים מהחברה היהודית ובערבית למשתתפים מהחברה הערבית.

השאלון כלל את המשתנים הבאים:

שאלון חוסן קהילתי: משתנה זה נמדד על ידי שימוש בסדרה של 11 פריטים על סולם ליקרט בן 5 דרגות אשר נע בין 1 (כלל לא מסכים) ל-5 (מסכים במידה רבה מאוד). ציון גבוה במשתנה זה מבטא תחושת חוסן קהילתי גבוהה.

שאלון חוסן אזורי: משתנה זה נמדד על ידי שימוש בסדרה של 5 פריטים על סולם ליקרט בן 5 דרגות אשר נע בין 1 (כלל לא מסכים) ל-5 (מסכים במידה רבה מאוד). ציון גבוה במשתנה זה מבטא תחושת חוסן אזורי גבוהה.

שאלון חוסן לאומי: משתנה זה נמדד על ידי שימוש בסדרה של 14 שאלות על סולם ליקרט בן 5 דרגות אשר נע בין 1 (כלל לא מסכים) ל-5 (מסכים במידה רבה מאוד). ציון גבוה במשתנה זה מבטא תחושת חוסן לאומי גבוהה.

שאלון חיי כיום (חוסן אישי): משתנה זה נמדד על ידי שימוש בסדרה של 8 שאלות על סולם ליקרט בן 6 דרגות אשר נע בין 1 (מאוד לא טוב) ל-6 (טוב מאוד). ציון גבוה במשתנה זה מבטא חוסן אישי גבוה.

שאלון תחושת קוהרנטיות (חוסן אישי): משתנה זה נמדד על ידי שימוש בסדרה של 13 שאלות על סולם ליקרט בן 7 דרגות אשר נע בין 1 (לעיתים קרובות) ל-7 (לעיתים רחוקות או אף פעם). ציון גבוה במשתנה זה מבטא חוסן אישי גבוה.

שאלון מידת אופטימיות ביחס להתאוששות מהמשבר: משתנה זה נמדד על די שימוש בסדרה של 6 שאלות על סולם ליקרט בן 5 דרגות אשר נע בין 1 (כלל לא מסכים) ל-5 (מסכים במידה רבה מאוד). ציון גבוה במשתנה זה מבטא מידת אופטימיות גבוהה ביחס להתאוששות מהמשבר.

בסוף השאלון הופיעה **סדרת שאלות רקע דמוגרפיות** בנוגע למגדר, גיל, הכנסה, רמת דתיות, סוג יישוב מגורים ועוד. כמו כן, המשיבים נשאלו בשאלה פתוחה מה מסייע להם לעבור תקופה זו בצורה הטובה ביותר.

חוסן

מקור המונח חוסן, או עמידות, שאוב מתחומי הפיזיקה והמתמטיקה, שם פירושו המקורי הוא היכולת של חומר או מערכת לחזור לשיווי משקל לאחר מצב של לחץ. המונח הפיסיקלי מתמקד במהירות שבה שווי המשקל מושג בחזרה. חומר חסין מתכופף וחוזר לאיתנו - ולא נשבר. הקהילה האקולוגית אימצה מונח זה, ולתפיסתם של אקולוגים, החוסן עוסק ביכולתם של מינים להתמודד ולשרוד בתנאים קשים בגבולות תפוצתם או בתנאים משתנים. המונח הושאל לתחומי הכלכלה, ובשנות ה-90 אומץ גם לתחומי ההתמודדות עם סיכונים, עם משברים ועם אירועי קיצון (אקשטיין ואחר' 2013; מתחברים לחוסן בחירום, 2017). חוסן חברתי נתפס כיכולת של יחיד, קהילה או עם להתמודד בהצלחה עם אירוע קשה, להתאושש מתוצאותיו ולחזור לחיי היומיום בזמן קצר ככל האפשר (קמחי ואחרים, 2020). הגדרה אחרת מדגישה גם את היבט האדפטציה ורואה בחוסן חברתי כ"יכולתה של מערכת חברתית (פרט, משפחה, קהילה) להכיל, להגיב ולהתאים עצמה למצבים קיצוניים של משבר, לחזור לתפקוד מיטבי בזמן הקצר ביותר עם תום המצב המשברי, ולפתח יכולות הסתגלות למצבי משבר עתידיים" (מתחברים לחוסן בחירום, 2017).

בהקשר החברתי, אחד המרכיבים העיקריים של איכות החיים הוא תחושת הביטחון שיש לאדם בנוגע למידת השליטה שלו בחייו וליכולתו לעצב את עתידו. תחושת ביטחון כזו צומחת מתוך מציאות חיים שבה צרכיו הבסיסיים של האדם מובטחים ושבה הוא מסוגל לפתח חוסן במעגלי חייו השונים ולהתמודד בהצלחה עם מאורעות בלתי צפויים. במציאות חיים שבה היבטים אלו אינם מובטחים, מצבו של האדם מאופיין בפגיעות (precarity) ובשביריות, בחוסר יציבות ובחוסר ביטחון בתחומים שונים (קמחי, מרציאנו ואשל, 2018).

מקובל לראות חוסן חברתי כמורכב ממעגלים התומכים ומייצבים זה את זה במצבי משבר וחירום. הוא מקפל בתוכו את יכולת העמידה, הפיזית, הרגשית והנפשית של החברה, הקהילה, המשפחה והפרט בעת מערכה צבאית, אסון טבע וכדומה. חוסנה של חברה ויכולתה להתמודד בעת המשבר ולהתגבר עליו, תלויים, בין היתר, ביכולות לשיתוף פעולה בין המערכות השונות, השלטוניות והחברתיות, הפורמליות והבלתי פורמליות (היערכות לחוסן בחירום, 2017; קוטנר ואחרים, 2018).

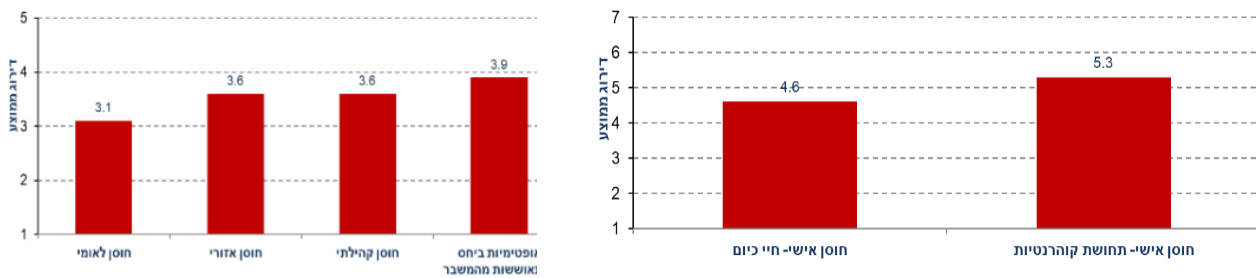
מסמך זה מנסה לתאר תמונת מצב ביחס למדדי חוסן שונים, תוך שימת דגש על היבטים שונים של שיתופי פעולה הנדרשים לחיזוק החוסן והלכידות החברתית, תוך חיתוכים על פי אוכלוסיות שונות. כמו כן, נציג נתונים רלוונטיים להסקת מסקנות שיאפשרו לקדם היבטי שיתוף פעולה לחיזוק החוסן ברמות שונות.

אחד המרכיבים המרכזיים של חוסן הינו לכידות והוא בא לידי ביטוי במרכיבים שונים שנבדקו בכל אחד ממדדי החוסן. לכידות הינו ערך התלוי במידת היות כל המרכיבים של מערכת מסוימת מחוברים זה לזה ותלויים זה בזה (interconnected) והוא נמדד ברמות שיתוף הפעולה ותלות-הגומלין ביניהם (Hirschi, 2010). לכידות חברתית עוסקת באיכות הקשרים בין חברי המערכת (הלאומית, האזורית או הקהילתית), בחיבור של התושבים לקהילה, וכוללת מיקוד חזק על טובת הכלל (דו"ח ראדר בנושא לכידות חברתית, קרן ברטלסמן ואוניברסיטת ג'ייקובס, 2013). הארגון לשיתוף פעולה ופיתוח כלכלי (OECD) מגדיר חברה מלוכדת כחברה "הפועלת לרווחתם של כל חברי הקבוצה, נלחמת בהדרה ובדחיקה לשוליים, יוצרת תחושת שייכות, מעודדת אמון ומאפשרת לחבריה מוביליות חברתית" (OECD, 2012, p. 90). לכידות חברתית מאפשרת לחברי המערכת להיות שותפים במרחב הציבורי ולחזק תחושות של שייכות, מחויבות, אחריותיות ומשמעותיות. גם הקשר בין חוסן חברתי לחוסן חברתי נחקר רבות (Amit and Fleischer, 2005).

ממצאים

בחלק זה נציג את הממצאים שעלו מהנתונים שנאספו. ראשית, יוצגו נתונים כלליים ביחס למשתנים השונים. לאחר מכן, יוצג ביחס לכל משתנה פירוט נפרד, כאשר בתחילה נציג נתונים כלליים (פירוט על פי ההיגדים) ולאחר מכן, יוצגו הבדלים לפי הקבוצות השונות, במידה וקיימים. כאמור, לצד הניתוחים הסטטיסטיים ישולבו המלצות יישומיות הנובעות מהממצאים ומתחומי המומחיות של הכותבים.

תרשים 1: דיווחי המשיבים אודות כלל מדדי המחקר³

מתרשים מס' 1 עולה כי רמת החוסן הלאומי של המשיבים נמוכה ביחס ליתר המדדים. בנוסף, רמת האופטימיות ביחס להתאוששות מהמשבר בינונית עד גבוהה. להלן נפרט ביחס לכל אחד מהמדדים באופן מעמיק.

חוסן לאומי

כללי

המדד חוסן לאומי משקף את תפיסות המשיבים ביחס לאמון במוסדות פוליטיים וציבוריים, וכן ביחס לאינטגרציה ולכידות חברתית, פטרייטיזם ואופטימיות. המושג חוסן לאומי הוא רחב מאד.

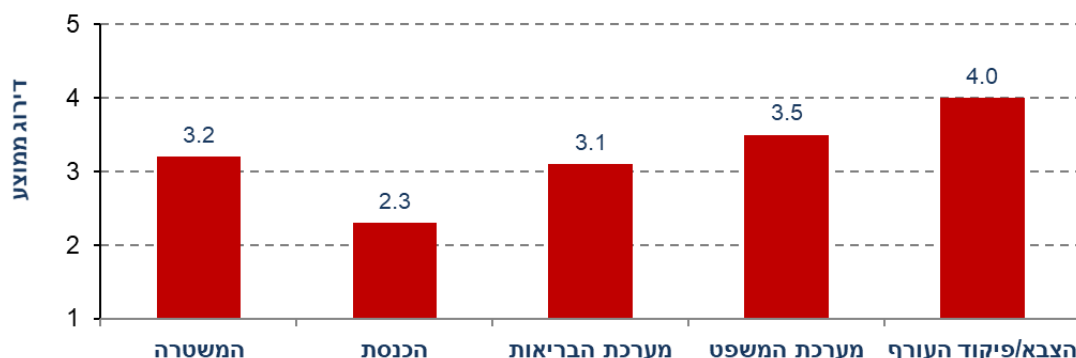
תפיסת החוסן של ישראל היא שהמשלה היא הנושאת באחריות הכוללת לקביעת מדיניות הכנת החברה לחירום ולהפעלה בעת משבר. המשלה מובילה ומתווה את אופי המדיניות, ההתאמה לתרחישי הייחוס והיקפי הפעולה הנדרשים לטובת התפקוד האופטימלי ורציפות תפקודם של הפרט, המשפחה, הקהילה והחברה. המשלה נושאת באחריות לספק את השירותים והצרכים החיוניים

³ המשתנים חוסן קהילתי, חוסן אזורי, חוסן לאומי ומידת אופטימיות ביחס להתאוששות מהמשבר נמדדו בסולם של 1-5. המשתנה חוסן אישי חיי-יום- נמדד בסולם 1-6. המשתנה חוסן אישי- מידת קוהרנטיות נמדד בסולם של 1-7.

לאזרחיה בכל התהליך המשברי (הנחיות התנהגות, מידע, פעולות הצלה, קיום תשתיות ומשק לשעת חירום) (היערכות לחוסן בחירום, 2017). לפיכך, אם רמת האמון של תושבים בגופים הממשלתיים נמוכה, לדבר השפעה מכרעת על היכולת של הממשלה לייצר שיתוף פעולה עם המדיניות הנקבעת על ידה.

עיקרי הממצאים ביחס לתפיסת החוסן הלאומי של המשיבים

תרשים 2: דיווחי המשיבים אודות מידת אמון כלפי מוסדות שונים

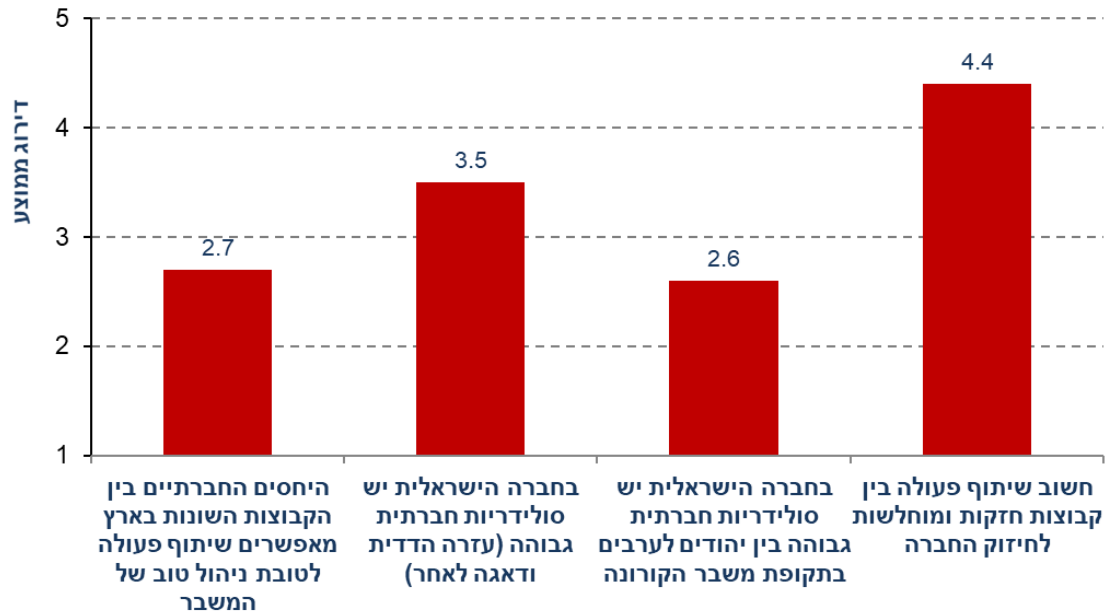

- לצד דיווח ממוצע גבוה בכל הקשור לאמון בצבא ובפיקוד העורף, הדיווח הממוצע בנוגע לכנסת מצביע על חוסר אמון רב בכנסת. הפער בין האמון בכנסת אל מול האמון בפיקוד העורף הינו נתון חשוב שיש לתת עליו את הדעת.

המלצות יישומיות לקובעי מדיניות:

- אמנם זה לא נושאו של מחקר זה, אך האמון הנמוך שנמצא כלפי הכנסת מעורר דאגה. מחקר זה מצטרף לשורה של מחקרים שנעשו בשנים האחרונות המסמנים שחיקה הולכת וגוברת של אמון הציבור בכנסת (הרמן, 2019) רמות נמוכות של אמון יכולות לגלוש לרמה המסכנת את אושיות המשטר הדמוקרטי. חשוב להבין שעל מנת להשיג היענות של הציבור לחקיקה המרובה שקיימת בימי משבר הקורונה נדרש אמון של הציבור במוסדות השלטון בכלל ובכנסת בפרט.
- בהמשך לנקודה הקודמת, יתכן ונכון להעביר את תכלול וניהול המשבר לגוף שלציבור יש אמון גבוה בו, ולאפשר לפיקוד העורף/הצבא לשמש בתפקיד משמעותי יותר בניהול המשבר.

תרשים 3: דיווחי המשיבים אודות יחסים חברתיים בין קבוצות שונות

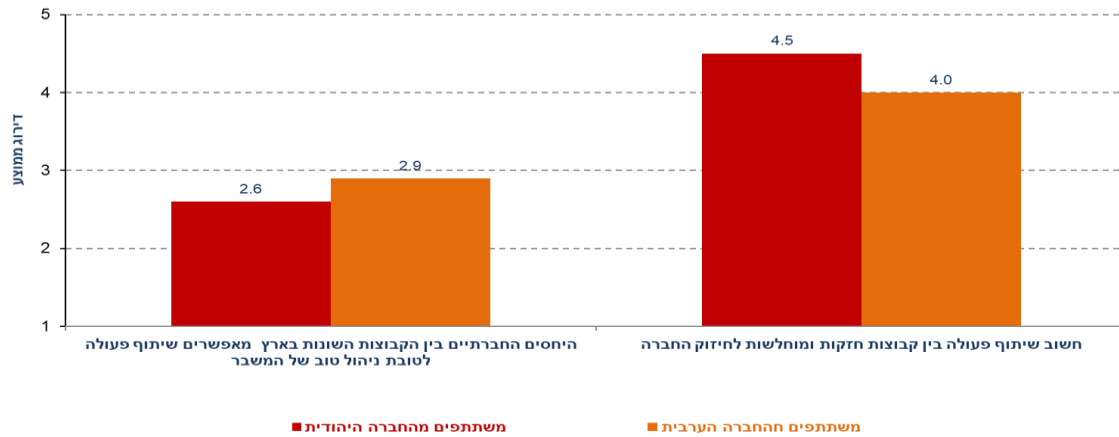
- רבים רואים חשיבות בשיתוף פעולה בין קבוצות חזקות ומוחלשות לחיזוק החברה. עם זאת, לשאלות הנוגעות ביחסים החברתיים בין הקבוצות השונות כמאפשרים ניהול טוב יותר של המשבר – הדיווח הממוצע נמוך. המשיבים אינם מסכימים שהיחסים בין הקבוצות מאפשרים שיתוף פעולה טוב לניהול המשבר. חשוב להתעכב על מתח זה בין התפיסה שהדבר חשוב ובין ההכרה כי הדבר מצוי בחוסר, ולמצוא את הדרך לסגור את הפער בין השניים כך שתהיה הלימה בין הדברים.
- הדיווח הממוצע בנוגע לסולידריות בחברה, שעניינה עזרה הדדית ודאגה לאחר, גבוה יותר מהדיווח שעניינו היחסים החברתיים בין הקבוצות. נראה שלאנשים יש את היכולת להירתם, לסייע ולדאוג לאחר בהקשרים שונים, אולם הדבר אינו מתועל לרמה הבין-קבוצתית, שם הסולידריות נמוכה.

המלצות יישומיות לקובעי מדיניות:

- מוצע למנף את ההכרה בחשיבות שיתוף הפעולה וברמת הסולידריות הגבוהה יחסית המדווחת במשבר הקורונה לשיפור היחסים החברתיים בין קבוצות וחיזוק המסוגלות לשיתוף פעולה בין קבוצות חזקות ומוחלשות לטיפול עתידי טוב יותר במשבר הקורונה ובמשברים דומים.
- מוצע לפתח פרוטוקולים להיערכות והתמודדות עם מצבי משבר המבוססים על שיתוף פעולה בין קבוצות חזקות ומוחלשות. המצב המשברי הינו הזדמנות להעלאת מודעות לצורך בהיערכות טובה יותר למצבי חירום ופוטנציאל לבנית שיתוף פעולה בין קבוצות סביב היערכות למצבי משבר ובכך לחיזוק יכולות שיתוף הפעולה והסולידריות.

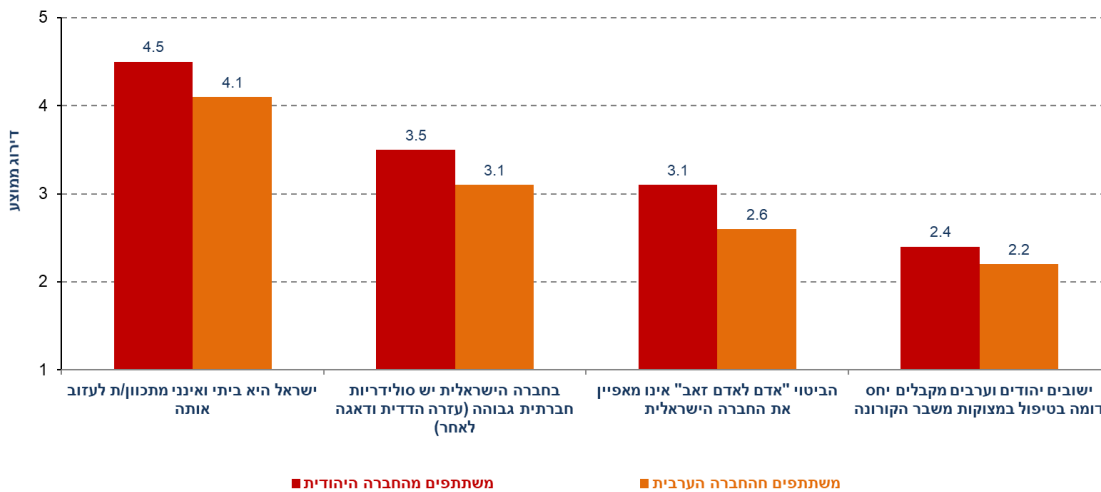
הבדלים בין משיבים מהחברה הערבית למשיבים מהחברה היהודית

תרשים 4: דיווחי המשיבים אודות יחסים חברתיים בין קבוצות שונות בחברה הישראלית בחלוקה לפי משיבים מהחברה היהודית למשיבים מהחברה הערבית

- ניתן לראות כי הן בקרב יהודים והן בקרב ערבים רואים חשיבות רבה בשיתוף פעולה בין קבוצות חזקות ומוחלשות בחברה. עם זאת, מעניין שלהיגד "חשוב שיתוף פעולה בין קבוצות חזקות ומוחלשות לחיזוק החברה", הדיווח הממוצע נמוך יותר בקרב ערבים באופן משמעותי מאשר בקרב יהודים. עוד מעניין, שלגבי ההיגד "היחסים החברתיים בין הקבוצות השונות בארץ מאפשרים שיתוף פעולה לטובת ניהול טוב של המשבר" נמצאו הבדלים מפתיעים, בכך שהדיווח הממוצע בקרב הערבים גבוה יותר מהדיווח הממוצע בקרב יהודים. כלומר, בקרב החברה הערבית רואים יותר פוטנציאל לשיתוף פעולה במצב המשברי הנוכחי מאשר בחברה היהודית.
- בשתי החברות הדיווח בנוגע לכך שהיחסים החברתיים מאפשרים שיתוף פעולה לטובת ניהול המשבר נמוך, אולם בעוד שבחברה היהודית – למרות שהוא נמוך יותר, יש אמונה ביכולת ותקווה לשנות את תנאי המציאות, ולפיכך הדיווח בנוגע לחשיבות שיתוף הפעולה גבוה מאד, בחברה הערבית ניתן להסביר את הדיווח הנמוך יותר מבחברה היהודית בנוגע לחשיבות שיתוף הפעולה בכך שרמת התקווה ביכולת לשנות את תנאי המציאות נמוכה יותר.

תרשים 5: דיווחי המשיבים אודות חוסן לאומי בחלוקה לפי משיבים מהחברה היהודית למשיבים מהחברה הערבית

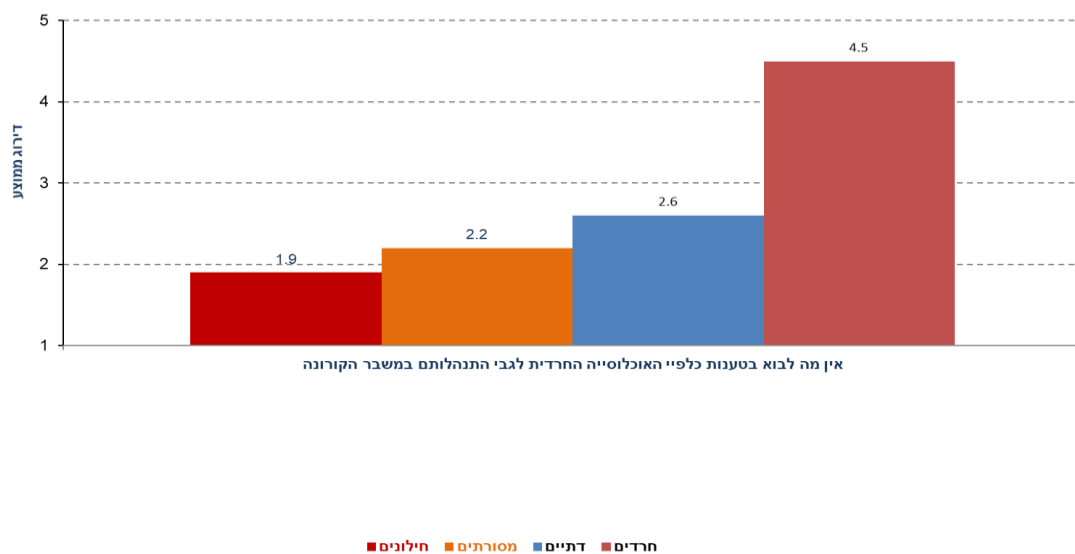
- יהודים וערבים תופסים באופן דומה את ההיגדים הבאים: "בחברה הישראלית יש סולידריות חברתית גבוהה בין יהודים לערבים בתקופת משבר הקורונה"; "ישויים יהודים וערבים מקבלים יחס דומה בטיפול במצוקות משבר הקורונה". הדיווח הממוצע עבור שני היגדים אלה בשתי החברות נמוך: קיימת תמימות דעים שקיימים פערים בין יהודים וערבים בכל הקשור ליחס לו הקבוצות השונות זוכות וגם שרמת הסולידריות בין הקבוצות בתקופת משבר הקורונה אינה גבוהה.
- ככלל, נמצאו הבדלים מובהקים בין יהודים לערבים ברמת החוסן הלאומי. החוסן הלאומי גבוה באופן מובהק בקרב יהודים לעומת ערבים בנוגע להיגדים הקשורים להיות ישראל בית ובנוגע לסולידריות ואפיון החברה כמנוכרת. בצירוף עם הסעיף הקודם בדבר תמימות הדעים לגבי אי-השוויון ביחס לו זוכות הקבוצות בתקופת משבר הקורונה, ניתן להניח כי תקופת המשבר מעמיקה את הפערים בכל הקשור לחוסן הלאומי, הסולידריות ברמה הלאומית, ולפער בכל הקשור להיות ישראל בית.

המלצות יישומיות לקובעי מדיניות:

- מוצע לחזק את החוסן הלאומי בחברה הערבית, להגביר את תחושת השייכות והמעורבות, בכלל, ובנוגע למצבי חירום, בפרט – אם על ידי הערכות טובה יותר למצבי חירום ואם על ידי הנגשה של ההנחיות וטיפול טובים יותר באתגרים של משבר הקורונה, באופן שיצמצם את הפערים ביחס לזכות החברה היהודית וערבית. מצב משברי זה הינו הזדמנות לחיזוק החוסן הלאומי בחברה הערבית. דווקא במצבים משבריים חשוב החוסן הלאומי של כל הקבוצות באוכלוסייה כי מתוך החוסן נגזרים היענות ושיתוף פעולה.
- לצד הנגשה טובה יותר של ההנחיות וטיפול טוב יותר באתגרים של משבר הקורונה, ניתן למנף את ההסכמה בין יהודים וערבים בנוגע ליחס השונה לו זוכים יהודים וערבים ואת ההבנה שהציף משבר הקורונה שהסולידריות בין יהודים וערבים חסרה לכדי בניית סולידריות בין החברות. מוצע לחזק את שיתופי הפעולה בין יהודים וערבים במעגלי החיים השונים.

הבדלים בין משיבים לפי רמת דתיות

תרשים 6: דיווחי המשיבים אודות מידת האחריות של החרדים בהתנהלות במשבר בחלוקה על פי רמת דתיות

- נמצאו הבדלים מובהקים בין חרדים ובין חילוניים ומסורתיים, ואף בין חרדים ובין דתיים, בנוגע להיגד "אין מה לבוא בטענות כלפי האוכלוסייה החרדית לגבי התנהלותם במשבר הקורונה". הדיווח הממוצע בקרב חרדים גבוה באופן מובהק מהדיווח הממוצע בקרב האוכלוסיות האחרות. מעניין לראות כי כל הקבוצות בחברה (כולל דתיים) רואות באופן שונה מהחרדים את מידת האחריות של החברה החרדית לאופן התנהלותה בתקופת הגל הראשון של משבר הקורונה. בעוד שאת הדיווח בחברה החרדית ניתן לייחס לטענות שהועלו בקרב מנהיגים בחברה החרדית על חוסר במידע נגיש ובהסברה, ולמעשה בטיפול לא נכון (ואף מזניח) של

אוכלוסייה זו, הקבוצות האחרות בחברה אינן מפגינות מידה דומה של אמפטיה או סולידריות עם מצוקות אלה. ניתן להסביר את הפער באמפטיה כלפי היחס השונה לו זוכה החברה הערבית בטיפול במשבר לבין הטענות כלפי החברה החרדית, בכך שבחברה הערבית לא היתה התפשטות משמעותית של וירוס הקורונה. בחברה החרדית יתכן כי התפשטות המחלה, שנבעה גם מחוסר בהנגשה תרבותית וגם מציות מופחת להנחיות, הובילה לתפיסות המבטאות חוסר סובלנות וחוסר אמפטיה כלפיה.

המלצות יישומיות לקובעי מדיניות:

- לצד הנגשה טובה יותר של ההנחיות וטיפול טוב יותר באתגרים של משבר הקורונה, מוצע לפעול לצמצום הפער בין תפיסת החברה החרדית את אחריותה למצבה בתקופת הקורונה ובין תפיסת הקבוצות הלא-חרדיות בחברה את אחריותה של החברה החרדית למצבה (והגברת האמפטיה שלהם כלפיה).
- מוצע לחשוב על הדרכים למנף את התהליכים במפגש בין פיקוד העורף והחברה החרדית במסגרת "הגל הראשון" להבניית אחריותיות בקרב החרדים ותחושת אחדות אינטרסים עם החברה הישראלית בכללותה.
- מוצע להבנות בקרב הקבוצות האחרות מודעות לשוני התרבותי ולצורך לבנות מסוגלות לאמפטיה, סובלנות ותקשורת יעילה יותר בינן ובין החברה החרדית. ניתן לעשות זאת בדרכים כגון - מפגשים בין האוכלוסיות, למידה הדדית, טיפוח כשירות-תרבותית וקבלה של שונות וגיוון בחברה.

חוסן אזורי

כללי

רבות נכתב על הקריטריונים והמאפיינים של חוסן קהילתי. מושג האזוריות, לעומתו, הינו חדש יחסית, והולך ותפוס תאוצה בעשור האחרון. מתוך הספרות על אזוריות בחרנו לנסח מדד של חוסן אזורי. פורום מומחים בין-תחומי בנושא אזוריות שפעל בחסות הג'וינט במהלך 2018, הגדיר אזוריות כ"פעולה משותפת אקטיבית הנעשית באופן וולונטרי באזור גיאוגרפי לפי עניין, ומשתנה על פי סדרי עדיפויות ותחומי עניין משותפים, תוך שימוש נכון ויעיל בנכסים האזוריים ובהתאמה לצרכים האזוריים הייחודיים. הפעולה נעשית בתוך 'מערכת אזורית', החוצה גבולות טבעיים ומוניציפליים ומעודדת את האינטראקציה והרישות בין שלל השחקנים הפועלים באזור (ממשל מרכזי, שלטון מקומי, מגזר שלישי, מגזר עסקי, אקדמיה ותושבים)" (ג'וינט ישראל, 2018). אזוריות מתמקדת בדרכים ליצירת ערך מוסף כלכלי וחברתי. פיתוח חברתי אזורי עוסק בהון האנושי והחברתי, במימוש יכולת הפרט ומימוש מסוגלות הקהילה האזורית לתמוך בפרט, וביצירת חוסן קהילתי אזורי המאופיין בלכידות חברתית גבוהה, תוך הגברת רמת האמון בין אנשים והדדיות, ופיתוח החברה האזרחית; בהרחבת מידת ההשתתפות והייצוג

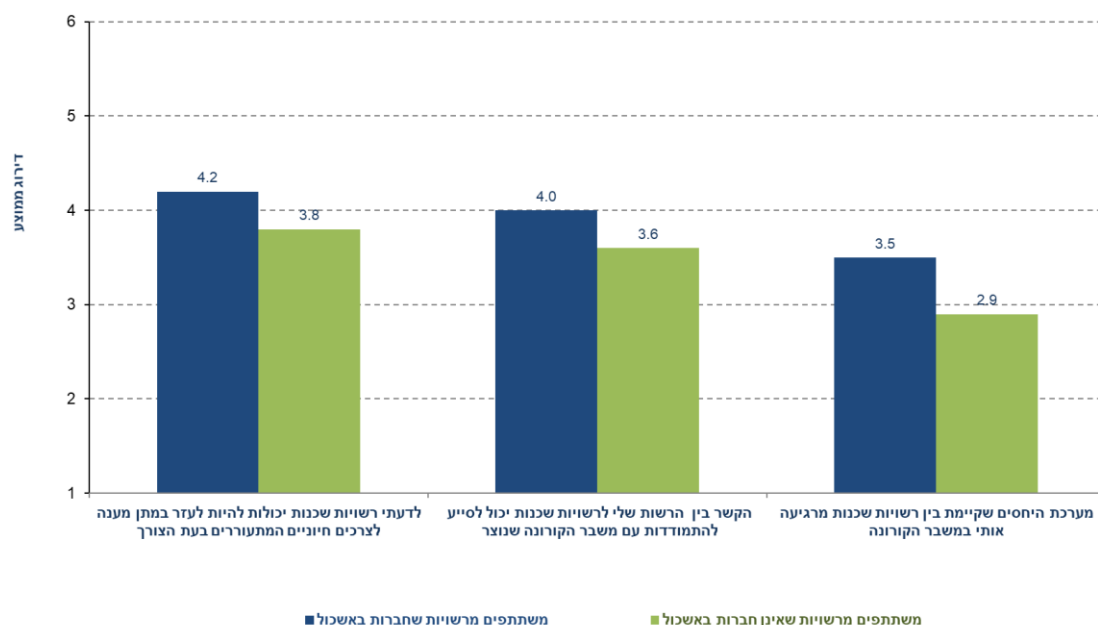
של כלל האוכלוסיות במרחב הציבורי, תוך הגברת יכולות המנהיגות המקומית, ותוך קבלה, הכללה ושילוב של אוכלוסיות מוחלשות שנמצאות בהדרה מהמרחב הציבורי. כחלק מקונספציית האזורים מקודם בישראל רובד שלטוני חדש, אזורי, הבא לידי ביטוי בהקמת אשכולות. אשכול הוא מודל חדשני ביזמת משרדי הפנים והכלכלה, לקידום השלטון המקומי לשיתופי פעולה אזוריים בין רשויות מקומיות שכנות. בבסיס תפיסת האשכולות ההנחה שקיימות תועלות כלכליות וחברתיות רבות להקמת אשכול (אפרת ואחר', 2016). האשכול הוא תאגיד אזורי, גוף סטטוטורי מוכר. תפיסה רזה יותר של מושג האזור יכולה לראות באשכול גוף שנועד לשרת אינטרסים משותפים של האזור; עם זאת, ראיה בעלת גוון יותר מערכתי תבקש להרחיב ולהכיל את מושג האזור כך שיכלול בתוכו יותר מאפיינים של קהילה ושל לכידות קהילתית ובין-קהילתית, כחלק מניסיון להשיג מסוגלות של חברי האזור לראות את אזורם באופן מערכתי ומכליל (אינקלוסיבי) (קוטנר, 2019). לכידות חברתית ומדדים של הון חברתי החלו להבחן גם כמרכיבים של חוסן אזורי, תוך הכרה בכך שהגברת הלכידות החברתית וחיזוק רישות חברתי יתרמו להגברת החוסן האזורי (ג'וינט ישראל, 2018). חוסן אזורי לוקח בחשבון מורכבות נוספת, המצויה גם בקהילות מעורבות, באשר הוא עוסק ביחסים בין-קבוצות ובחברות שונות המרכיבות את פסיפס הישראליות (יהודים וערבים, חילוניים ודתיים/חרדיים).

עיקרי הממצאים ביחס לתפיסת החוסן האזורי

- החוסן האזורי גבוה באופן משמעותי מהחוסן הלאומי. אל מול חוסר האמון ביחס לאופן בו ממלאים גופי המדינה את תפקידם ויכולתם לסייע לצאת מהמשבר, ניתן למצוא רמה גוברת של אמון ברמה האזורית וביכולתו של האזור לתרום להתאוששות מהמשבר. עם זאת, כפי שנאמר מעלה, קשה להשוות בין שתי הרמות שכן הציפיות הן שונות, וגם אם רמת החוסן הלאומי נמוכה יותר – עדיין בסוגיות מרכזיות מצופה מהמדינה לקחת אחריות ולמלא תפקידים שהרמה האזורית אינה יכולה למלא (למשל סוגיית הסיוע הכלכלי למי שנפגע מהמשבר).

הבדלים בין משיבים המתגוררים ברשויות החברות באשכולות לבין משיבים שאינם מתגוררים ברשויות החברות באשכולות

תרשים 7: דיווחי המשיבים אודות קשרים בין רשויות בחלוקה לפי משיבים המתגוררים באשכולות לעומת משיבים שאינם מתגוררים באשכולות

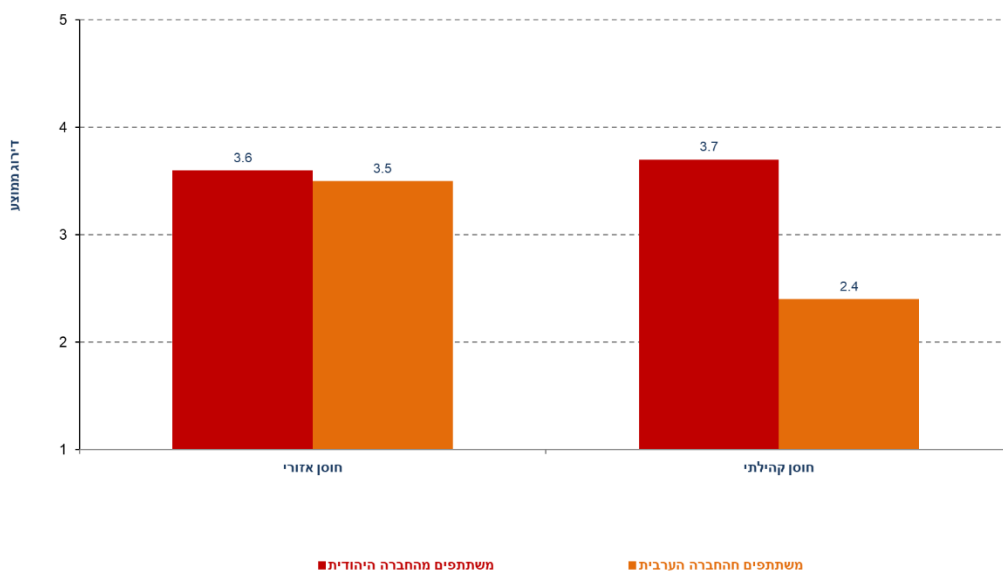
- תושבים המתגוררים ברשויות החברות באשכולות מבינים יותר מאלה אשר אינם חברים באשכולות את החשיבות של שיתוף הפעולה עם רשויות שכנות ורואים באשכול ובשיתוף הפעולה בין רשויות באשכול כגורם מסייע למתן מענה לצרכים ולהתאוששות מהמצב המשברי. עם זאת, השוני אינו מובהק ומעניין יהיה לבדוק אם הוא יגדל עם השנים, ככל שתודעת ההשתייכות לאשכול תגבר.
- יתרה מכך, הדיווח הממוצע של תושבים המתגוררים ברשויות החברות באשכול בכל הנוגע לכך שהחברות של הרשות שלהם באשכול מגבירה את היכולת להתמודד ולקבל מענה לצרכים במשבר הקורונה הוא גבוה. כך גם הדיווח הממוצע גבוה לגבי ההנחה שהחברות באשכול תקל על ההתאוששות מהמצב אחרי שהוא יסתיים.

המלצות יישומיות לקובעי מדיניות:

- משבר הקורונה מנכיח באופן פרטני את ההשפעות ההדדיות של הרשויות אחת על השנייה ואת פוטנציאל שיתוף הפעולה ביניהן. מוצע להמשיך ולפתח את תודעת האזרחים, את יחסי השכנות בין רשויות ואת יכולות הסיוע ביניהן, ואת מנגנוני האשכול בעלי היכולת לסייע לתרחישים שונים במשבר הקורונה (לדוגמא, שולחן עגול קב"טים).
- מוצע לחזק את בניית שיתופי הפעולה האזוריים סביב אינטרסים כלכליים וחברתיים משותפים בקרב רשויות בשגרה, ובמיוחד מוצע לשים דגש על היערכות ומוכנות אזרחית משותפת ובניית פרוטוקולים לחירום, היערכות בעלת משמעות רבה לחיזוק החוסן והלכידות האזוריים גם בשגרה. מוצע להגביר את תודעת האזרחים, השותפות בין רשויות שכנות, קידום אינטרסים בעזרת שיתופי פעולה, וסיוע הדדי גם בקרב רשויות שבאזורן לא קיים אשכול. לדוגמא, בעקבות משבר הקורונה יכול לשמש פרויקט היערכות משותפת לחירום ולניהול מצבי משבר בין רשויות שכנות שאינן חברות באשכול הזדמנות לחיזוק החוסן האזורי ולהיערכות למשברים עתידיים.

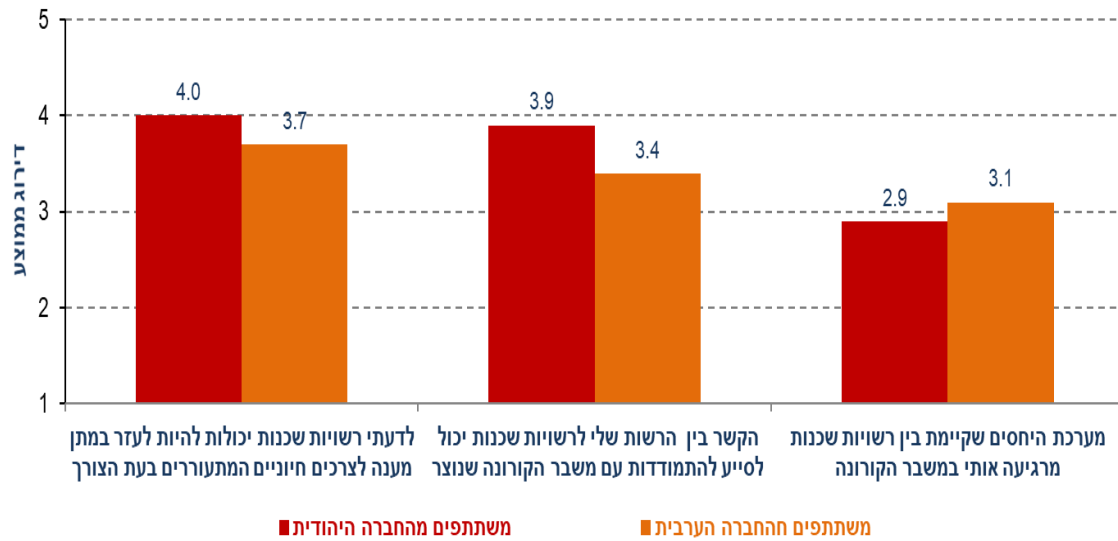
הבדלים בין משיבים מהחברה הערבית למשיבים מהחברה היהודית

תרשים 8: דיווחי משיבים מהחברה הערבית ביחס להבדלים בין החוסן האזורי לחוסן הקהילתי

- מתרשים זה עולה כי בקרב משיבים מהחברה הערבית החוסן האזורי באופן מובהק גבוה מהחוסן הקהילתי. ניתן להסיק מכך כי לצד ואולי אף לנוכח הרמה הנמוכה של אמון ביכולת הקהילה והרשות, מצויה תקווה ואמונה שהרמה האזורית תסייע יותר ותתמוך, היכן שידה של הרמה המקומית אינה משגת.

תרשים 9: דיווחי המשיבים אודות קשרים בין רשויות בחלוקה לפי משיבים מהחברה היהודית למשיבים מהחברה הערבית

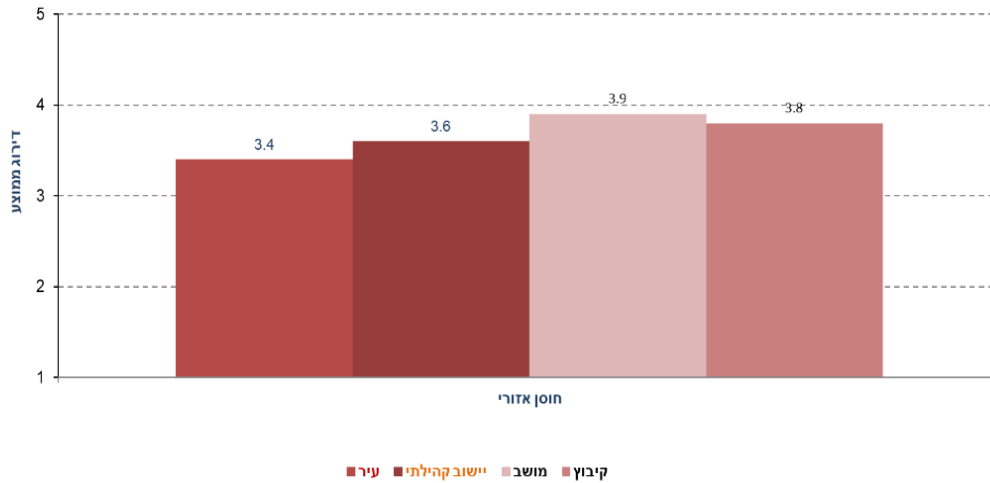
- הדיווח הממוצע בחברה הערבית בכל הקשור לאמונה ביכולת של רשויות שכנות להיות לעזר בהתמודדות עם משבר הקורונה או ביחס לכך שהקשר עם רשויות שכנות יכול לסייע נמוך לעומת החברה היהודית. עם זאת, יודגש כי מידת האמון בחברה הערבית ביכולת של הרמה המקומית נמוך בהשוואה לאמונה ביכולת האזוריות. יתכן כי פער זה מצביע על ציפייה ותקווה שהרמה האזורית תמלא את החסר ברמה המקומית-קהילתית. נראה כי הדבר משפיע גם על מידת האופטימיות, שתנתח בהמשך. יצוין, כי בקרב ערבים הגרים ברשות שנכללת באשכול הדיווח היה גבוה לעומת ערבים הגרים ברשויות שאינן נכללות באשכול.
- ממצא מעניין נוסף שעולה מגרף זה הינו הציון הנמוך שמשיבים יהודים נתנו להיגד "מערכת היחסים שקיימת בין רשויות שכנות מרגיעה אותי במשבר הקורונה". ניתן ללמוד מכך, שהמצב הקיים כיום בהחלט אינו מספק עבורם, למרות שמהתשובות לשתי השאלות האחרות עולה כי קיימת הכרה בפוטנציאל של קשר בין רשויות לסייע. ממצא זה נכון גם עבור המשיבים הערבים אך בפערים פחות משמעותיים.

המלצה יישומית לקובעי מדיניות:

- מהנתונים אנו מזהים פער בין הרצוי למצוי בכל הנוגע ליחסי שכנות בין רשויות. מוצע לפעול לחיזוק ההזדמנויות הטמונות ביחסי שכנות בין רשויות סמוכות כגורם מסייע ומרגיע בתקופת משבר הקורונה, בפרט, ובהיערכות למצבים משבריים, בכלל. מאחר שמשבר הקורונה הוא משבר מתמשך, מוצע לפעול לקידום שיתופי-הפעולה בין רשויות כבר בתקופת משבר הקורונה.

הבדלים לפי יישוב מגורים

תרשים 10: דיווחי המשיבים אודות חוסן אזורי בחלוקה לפי מקום מגורים

- מהנתונים עולה, כי הדיווח הממוצע לגבי חוסן אזורי גבוה ביישובים קטנים, כגון קיבוצים ומושבים, מבערים; יתכן כי הדבר נובע ממודעות גבוהה יותר לערך האזוריות בקרב יישובים קטנים המשתייכים מוניציפאלית לרשויות אזוריות.

חוסן קהילתי

כללי

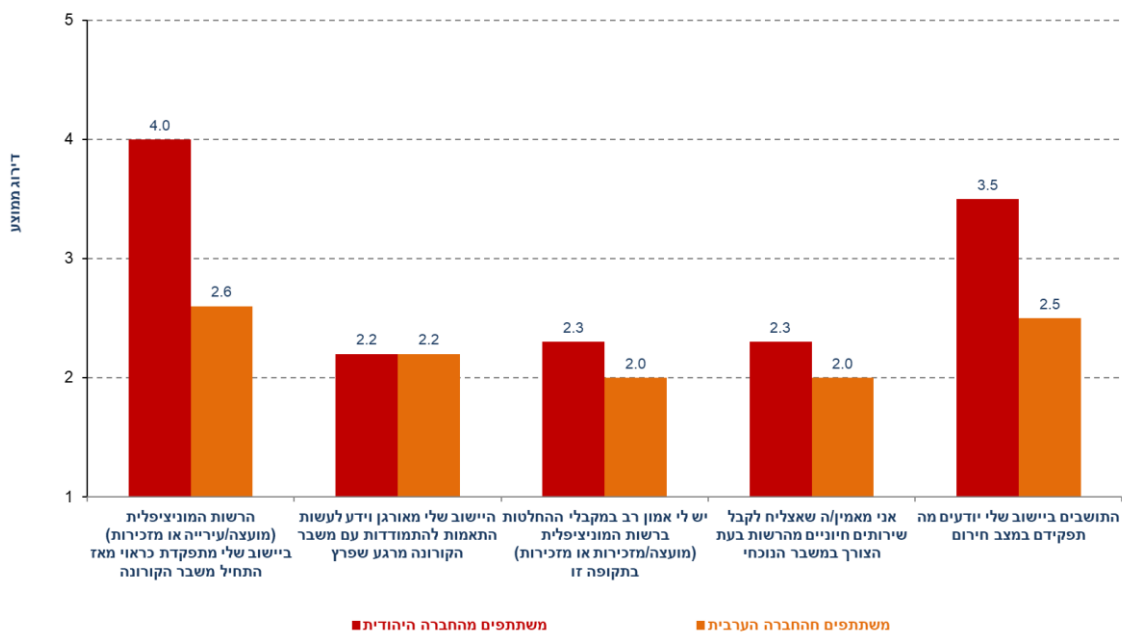
חוסן קהילתי עוסק ביכולתה של קהילה להתמודד עם משברים או שיבושים העלולים להתרחש בקרבה. חוסן קהילתי כולל ממדים מוחשיים וחברתיים של מוכנות הקהילה למצב של מצוקה או אירוע לחץ וליכולת האדפטיביות שלה להתמודד עם מצבים אלה (Norris, Stevens, Pfefferbaum, Wyche, & Pfefferbaum, 2008). פלד וסנדר (2007, עמ' 5) מגדירים חוסן קהילתי כ"יכולת של הקהילה לנקוט פעולה מכוונת לשיפור היכולת האישית והקולקטיבית של תושביה ומוסדותיה להגיב ביעילות על שינוי ביטחוני, חברתי או כלכלי ולהשפיע על מהלכו ועל השלכותיו העתידיות על הקהילה". החוסן הקהילתי עוסק בכל הנוגע לתפיסת הפרט את קהילתו במובנים של רשתות חברתיות, הון חברתי, תמיכה חברתית, קשרים חברתיים ומחויבויות (Kaniasty & Norris, 2000), לצד מדדים של פיתוח והשקעה של משאבי הקהילה, כולל התמיכה הניתנת על ידי הקהילה לחברי הקהילה בעת משבר (Paton, & Gow, 2008; Norris et al., 2008). חוסן קהילתי נתפס כגורם בעל תרומה ניכרת להתמודדות של קהילה עם

אסונות גדולים ומשברים ועם יכולתה להתמודד עם השלכותיהם (Wyche et al., 2011). החוסן הקהילתי תורם לשימור וליציבות הפרופורציה שבין עוצמת הפגיעה בקהילה לבין ערעור יכולת התפקוד של המוסדות החברתיים בה. ככל שהחוסן הקהילתי גבוה יותר, יהיו ההתאוששות או השיקום מהירים יותר ומשך הזמן הנדרש למוסדות החברתיים לחזור ולתפקד לאחר הפגיעה יהיה קטן יותר (Adger, 2000; Braun-Lewensohn & Sagy, 2013; Kimhi, Hantman, Goroshit, Eshel, & Zysberg, 2012). ההנחה העומדת מאחורי המושג חוסן קהילתי היא כי אנשים יעדיפו לעבוד בשיתוף פעולה ולא באופן עצמאי, על מנת לשפר את הקהילה שלהם (Wyche et al., 2011).

בחינת ההשלכות של חשיפת האדם למצבי לחץ ומשבר קשורה לתפיסת האדם את קהילתו ולמידת שייכותו אליה, ומושפעת מיכולת ההתמודדות שלה עם הלחץ והמשבר. כאשר ההתמודדות של הקהילה נתפסת כנמוכה, יש לכך יחס ישיר להתמודדות חברי הקהילה עם המצב המשברי ברמה האישית (Besser & Priel, 2010; Kimhi, S., & Shamai, M. 2004).

הבדלים בין משיבים מהחברה הערבית למשיבים מהחברה היהודית

תרשים 10: דיווחי המשיבים אודות חוסן קהילתי בחלוקה לפי משיבים מהחברה היהודית למשיבים מהחברה הערבית – התנהלות הרשות

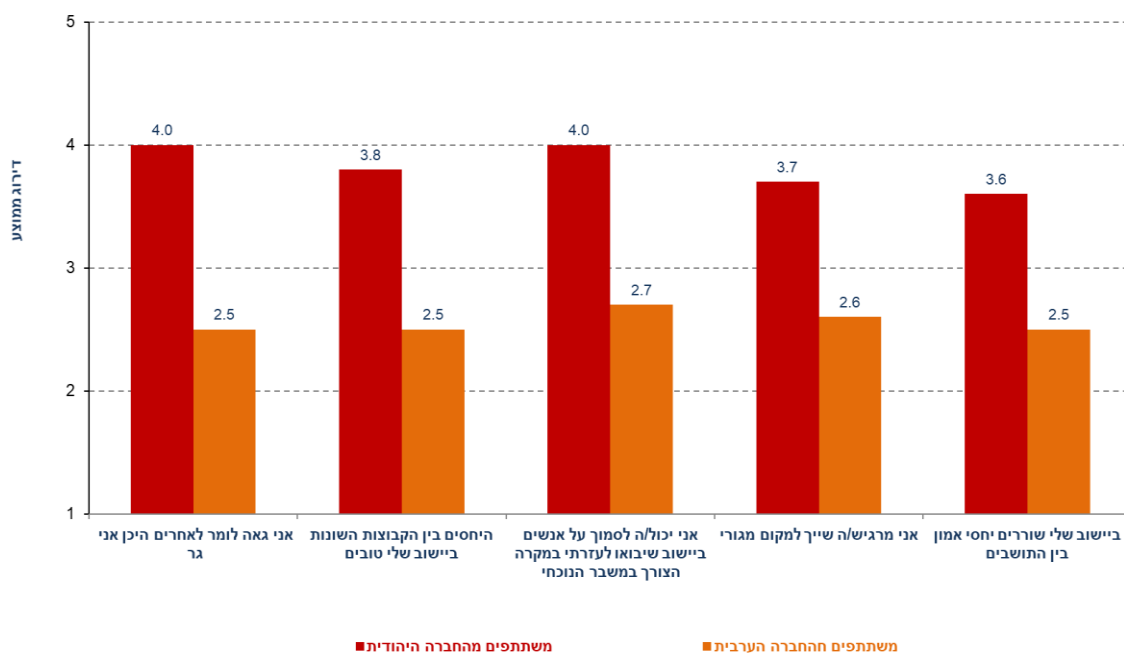

- באופן כללי, נמצאו הבדלים מובהקים בין יהודים לערבים ברמת החוסן הקהילתי. הדיווח הממוצע לגבי חוסן קהילתי בקרב יהודים גבוה באופן מובהק לעומת משיבים מהחברה הערבית. הפערים בדיווח הממוצע בנוגע למידת התפקוד של הרשות והאמון בה, ולידיעת התושבים מה תפקידם במצב חירום, אף הם גדולים מאוד. הנחת בסיס בתורת ההיערכות לחירום בישראל היא ש"הרשות המקומית היא 'לבנת היסוד' בהתמודדות עם מצב קיצוני". הרשות המקומית היא המסגרת האורגנית המנהלת את אורח

החיים של תושביה ומספקת שירותים בשגרה, וככזו היא אחראית גם על אספקת השירותים החיוניים בחירום. הרשות המקומית היא גם זו שמתווכת בין התושב לבין הממשלה. לפיכך, הדיווח הממוצע בחברה הערבית צריך להדליק נורה אדומה בכל הקשור להיערכות ולהתמודדות עם המצב המשברי.

- בקרב המשיבים מהחברה היהודית התפיסה היא כי הרשות מתפקדת כראוי, אך עם זאת, אין אמון גבוה בכך שניתן יהיה לקבל מהרשות שירותים חיוניים או שנעשות התאמות להתמודדות עם המשבר. כלומר, הצפייה ממנה להתאמות מיוחדות למצב המשברי נמוכה. לעומת זאת, בחברה הערבית, לצד אמון נמוך ביכולתה של הרשות לספק שירותים חיוניים או בכך שנעשות התאמות להתמודדות עם המשבר, הדיווח בנוגע לרמת תפקוד הרשות הינו נמוך, כלומר – קיימת ציפייה מהרשות (ומהקהילה, כפי שעולה מתרשים 12 למטה) שתמלא תפקיד, שיתכן שעבור המשיבים מהחברה היהודית מסופק ברמה הלאומית. פעילות המבוססת על ידע, אמצעים, מיומנויות ומידע היא הבסיס ליכולתם של פרטים להתמודד עם מצבים משבריים, כמו גם של משפחות, קהילות וארגונים. לפיכך, מוצע להתעכב על הפערים המשמעותיים בדיווח בין יהודים וערבים בכל הקשור לידיעתם מה תפקידם בחירום.

תרשים 11: דיווחי המשיבים אודות חוסן קהילתי בחלוקה לפי משיבים מהחברה היהודית למשיבים מהחברה הערבית – יחסים בקהילה

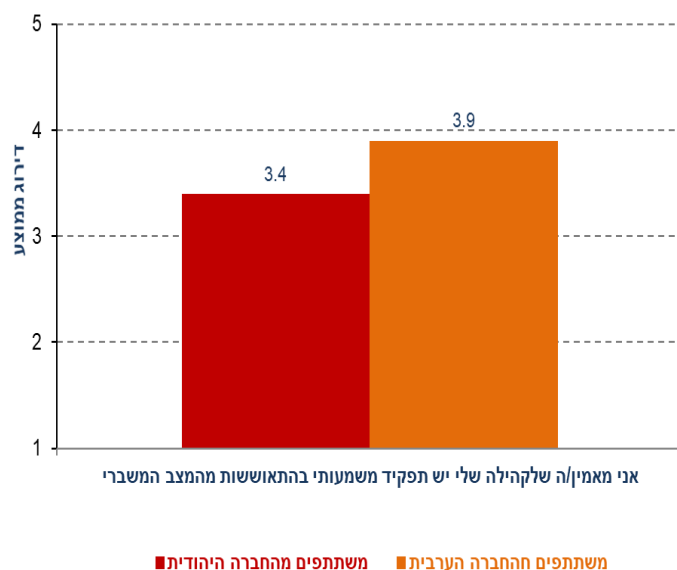

- נמצאו הבדלים מובהקים בין המשיבים מהחברה הערבית והמשיבים מהחברה היהודית בכל הקשור ליחסים בין קבוצות ביישוב, בנוגע ליכולת לסמוך על אנשים ביישוב שיבואו לעזרה בעת הצורך, בנוגע ליחסי אמון בין תושבים, ובנוגע לתחושת השייכות למקום המגורים. נראה איפוא

כי מקורה של רמת החוסן הקהילתי הנמוכה בחברה הערבית אינו רק בתפקודה של הרשות, אלא גם ביחסים בתוך הקהילה ורמת הסולידריות בין תושביה.

במצב חירום התלות ההדדית בין הגורמים הפועלים במעגלים השונים בקהילה מתעצמת. יש צורך בתיאום שוטף ומתמיד, מתוך כבוד הדדי, אמון, הכרה ביכולותיו של כל אחד ומחויבות למטרות המשותפות. מוצע להתעכב על הפערים המובהקים בתשובות בנוגע ליחסים בקהילה.

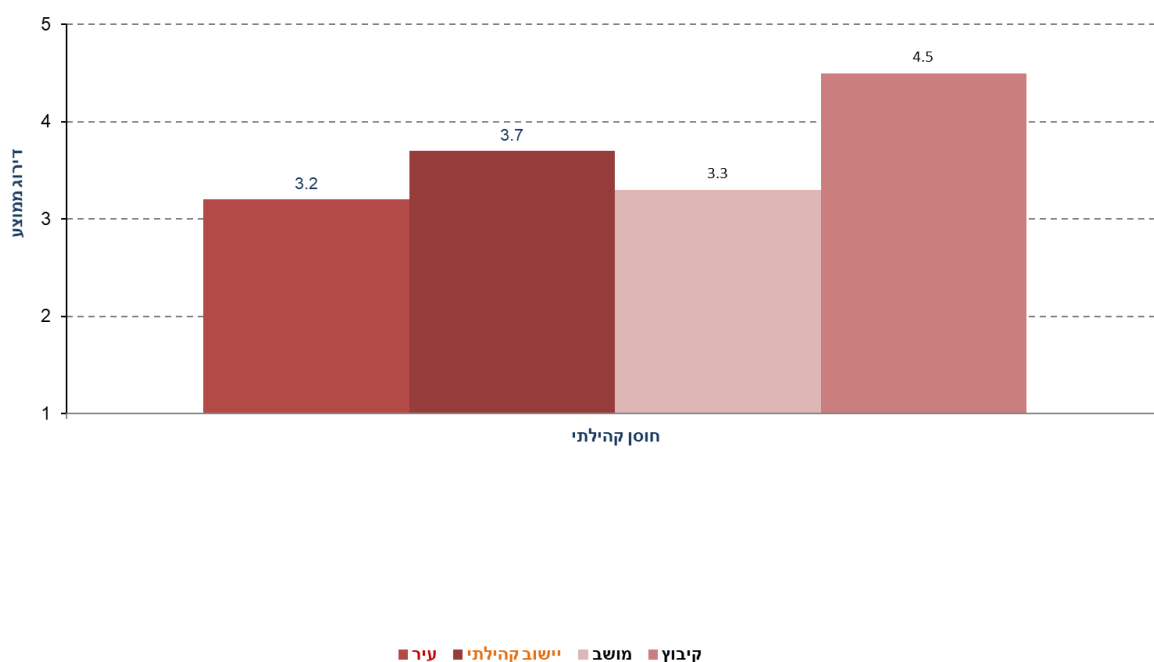
תרשים 12: דיווחי המשיבים אודות תפקידה של הקהילה בהתאוששות מהמצב המשברי בחלוקה לפי משיבם מהחברה היהודית למשיבים מהחברה הערבית

- למרות כל האמור לעיל, נמצא היפוך והבדל מובהק בין משיבים ערבים ומשיבים יהודים בנוגע לאמונה בכך שלקהילה יש תפקיד משמעותי בהתאוששות מהמצב המשברי; הדיווח הממוצע בקרב החברה הערבית גבוה באופן מובהק מהדיווח בחברה היהודית. במילים אחרות, לצד אמונה נמוכה ביכולות של הקהילה הערבית, קיימת גם אמונה בכך שהקהילה ממלאת תפקיד משמעותי ביציאה מהמשבר. מוצע לתת את הדעת על נתון זה ולהסיק מסקנות בכל הקשור לחשיבות חיזוק החוסן הקהילתי בחברה הערבית.

הבדלים לפי יישוב מגורים

תרשים 13: דיווחי המשיבים אודות חוסן קהילתי בחלוקה לפי מקום המגורים

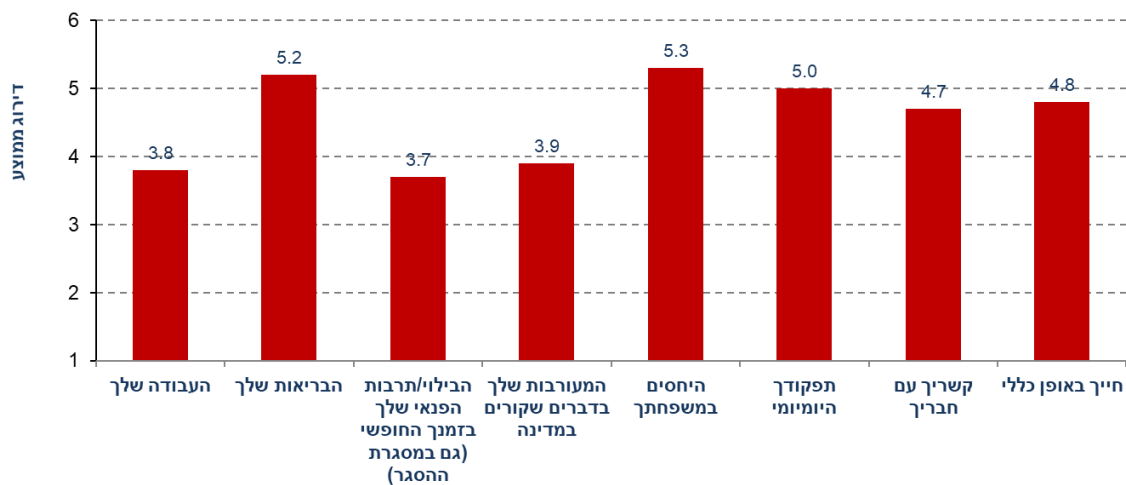
- נמצאו הבדלים מובהקים בחוסן הקהילתי על פי סוגי היישובים: הדיווח הממוצע לגבי חוסן קהילתי בקרב חברי קיבוץ היה גבוה באופן מובהק מהדיווח הממוצע של אלה החיים בעיר ואף אלה החיים במושב, במושבה או ביישוב קהילתי. הבדל מובהק נמצא גם בין החיים בעיר ואלה החיים ביישוב קהילתי.

המלצות יישומיות לקובעי מדיניות:

- מוצע להגביר באופן משמעותי בקרב תושבים בחברה הערבית את הידיעה מהו תפקידם בשעת חירום, וגם במידה מסוימת בחברה היהודית.
- מוצע לחזק את החוסן הקהילתי בחברה הערבית ולסייע לרשויות ולקהילה למלא אחר ציפיות התושבים בכך שישמשו גורם משמעותי שניתן לתת בו אמון להתאוששות מהמשבר – אמון שאינו נמצא בהווה. יש לבחון הטמעת תחום פעולה "שותפויות ומשאבי קהילה" ברשות המקומית, המתכלל את הכוחות האזרחיים ברשות ויכולים לתרום לחוסנה בשעת משבר, ברוח המלצות "מתחברים לחוסן בחירום" (השולחן העגול במשרד ראש הממשלה בשיתוף משרד הבטחון ושיתופים, 2017).
- מוצע לבחון דרכים יצירתיות לשאוב מרמות החוסן הקהילתי הגבוהות ביישובים קהילתיים ובקיבוצים ולבחון מה ניתן ללמוד מהם לטובת יישובים ערביים, בהם רמת החוסן הקהילתי נמוכה משמעותית. חשוב להבין שהחוסן הקהילתי בנוי לעיתים ממנגנונים מאוד פשוטים ליישום, כגון - פעילויות תרבות בסיסיות, מערך מתנדבים לפעולות יומיומיות (כמו סיוע בבישול, סיוע בקניות ועוד).

חוסן אישי מוגדר כיכולת של הפרט לעמוד בהצלחה באירועים קשה/ים ולהתאושש בזמן קצר ככל האפשר. ככל שחוסנו האישי של הפרט גבוה יותר, כך גדל הסיכוי שיתמודד בהצלחה רבה יותר עם קשיים ומשברים ויצליח להתאושש מהם טוב יותר (קמחי, מרציאנו ועדיני, 2020). הספרות המחקרית מתייחסת לשני מדדים כבונים את החוסן האישי: חיי כיום ומידת קוהרנטיות. מדד "חיי כיום" מורכב מתשעה פריטים הנוגעים לשאלה "איך נראים חייך של הנשאל כעת?"; מדובר בהקשרים שונים, כגון - עבודה, חיי משפחה, בריאות, זמן חופשי, מערכת הקשרים החברתיים, מידת המעורבות בדברים שקורים במדינה, היחסים במשפחה והתפקוד היומיומי (קמחי, מרציאנו ואשל, 2018). באופן כללי מצביע סולם זה על תפיסת הפרט את חייך בהווה. תחושת קוהרנטיות (SOC) הינה מאפיין פסיכולוגי העוסק בהתייחסותו של האדם למצבים ולגורמי לחץ, חוסנו האישי ודרך תפיסתו של האדם את עולמו הפנימי והחיצוני לאור אירועי המצב המשברי (אוקמפה, 2014). תחושת קוהרנטיות עוזרת לאדם לתפוס את מכלול הגירויים אותם הוא פוגש כהגיוני מבחינה קוגניטיבית ורגשית, כבעל משמעות, כניתן להבנה, ובכך כתורמת לו בגיוס ובהפעלת משאבי התמודדות לנוכח גורמי לחץ (Antonovsky, 1996). תחושת הקוהרנטיות משפיעה על האופן שבו אנשים תופסים את העולם ואת האירועים שקורים להם, כמו גם על המידה שבה הם תופסים את האירועים האלה כניתנים לשליטה. בעת מצב לחץ, תחושת קוהרנטיות משמשת כגורם מגן מפני לחץ: ככל שתחושת הקוהרנטיות חזקה יותר מפגינים אנשים הסתגלות טובה יותר למצב ומדווחים על תגובות לחץ בעצימות נמוכה יותר לעומת אנשים עם תחושת קוהרנטיות נמוכה אשר מתקשים להסתגל למצב (Braun, Lewensohn, Sagy, & Roth, 2011a; 2011b).

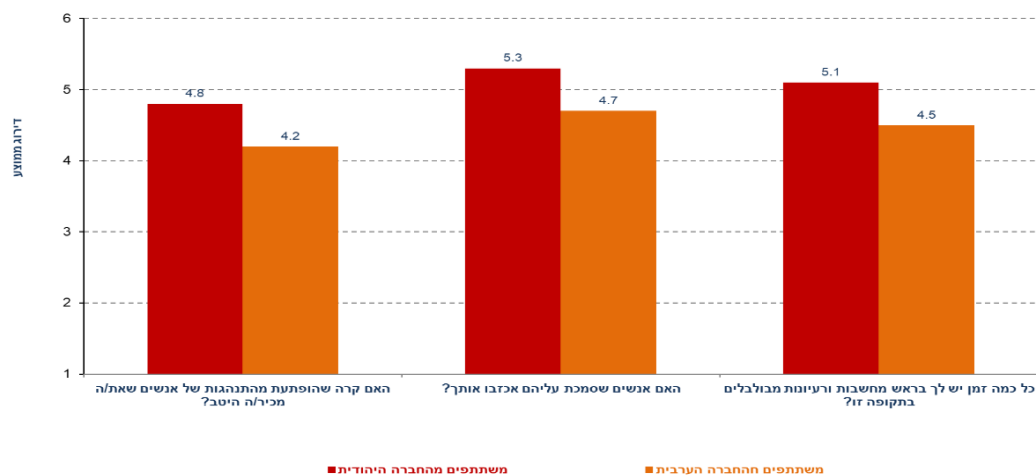
תרשים 14: דיווחי המשיבים אודות חוסן אישי

- משיבים, הן מהחברה היהודית והן מהחברה הערבית, מדווחים על חוסן אישי גבוה בסך הכל בכל הקשור לבריאות, יחסים במשפחה, תפקוד יומיומי, קשרים עם חברים והחיים באופן כללי.
- בכל הקשור לעבודה וביולו/תרבות פנאי – אמנם הדיווח הממוצע נמוך יותר מהדיווח הממוצע הנוגע למשתנים העוסקים בבריאות, יחסים במשפחה, תפקוד יומיומי, קשרים עם חברים והחיים באופן כללי, אך לא נמוך מהם באופן משמעותי. ניתן לראות כי בסך הכל תקופת הסגר, למרות ששיבשה באופן דרמטי את אורח החיים, לא שיבשה באופן דרמטי את חוסנם של המשיבים ואף הובילה לרמת דיווח גבוהה בכל הקשור לבריאותם, יחסיהם בתוך המשפחה ולגבי התפקוד היומיומי ככלל. זהו נתון מעניין כאשר אנו לקראת הגל השני של הקורונה.
- ניתן לראות כי בנוגע למעורבות של המשיבים בדברים שקורים במדינה הדיווח הממוצע יחסית נמוך. בעוד שבכלל הקשור לתרבות הפנאי ולעבודה הדיווח הממוצע הנמוך יחסית מובן מאליו בתקופת הסגר, הדבר אינו בחזקת הכרח בכל הקשור למידת המעורבות (ואולי אף להיפך: בהיות המשבר משבר לאומי, לצד פניות שנוצרה מתוקף הפחתת עומסי העבודה והביולו/תרבות פנאי - יתכן שהיה טבעי שביולו לדיווח ממוצע גבוה בנוגע למשתנה זה). היכולת של הפרט להתמודד עם משברים תלויה במידת המוכנות שלו, הידע והמידע שיש לו כמו גם במידת המעורבות שלו. ככל שהפרט מרגיש מעורב יותר, הוא תורם תרומה משמעותית למאמץ הכולל, ובעל יכולת התמודדות עם המצב המשברי, ובכך הוא חסון יותר, ותורם לחוסנו של התא המשפחתי, הקהילתי והחברתי. לפיכך, הדיווח הממוצע הנמוך כאן כמו גם בכל הקשור לידיעת התושב ביישוב הערבי את תפקידו בשעת חירום, ראויים להתעכבות.

הבדלים בין משיבים מהחברה הערבית למשיבים מהחברה היהודית

תרשים 15: דיווחי המשיבים אודות חוסן אישי (תחושת קוהרנטיות) בחלוקה לפי משיבים מהחברה היהודית למשיבים מהחברה הערבית⁴

⁴ סולם התשובות בשאלות אלו: 1= לעיתים קרובות ו-7= לעיתים רחוקות או אף פעם

- נמצאו הבדלים בין יהודים וערבים בכל הקשור לתחושת קוהרנטיות; בנוגע להיגדים "הופתעת מהתנהגות של אנשים", "אנשים שסמכת עליהם אכזבו אותך", או קיומן של מחשבות ורעיונות מבלבלים – הדיווח הממוצע של משיבים מהחברה היהודית מבטא תחושה של פחות הפתעה, אכזבה ובלבול מהאנשים סביבם. ניתן איפוא לראות שההתמודדות עם תקופת הסגר קשה יותר עבור משיבים מהחברה הערבית, ומכאן שרמת תחושת הקוהרנטיות פחותה יותר מאשר בקרב משיבים מהחברה היהודית.

בסך הכל ניתן לומר שהמשיבים מדווחים על חוסן אישי גבוה על אף הסגר שהיו נתונים בו בזמן המשבר. יש צורך בהמשך המחקר לצורך הבנה באילו מובנים תקופה זו – לצד כל הקשיים והחששות הטבעיים – הביאה אנשים ליצירת אורח חיים שהם מדווחים איכות חיים גבוהה ביחס אליו.

המלצות יישומיות לקובעי מדיניות:

- בכל הקשור למעורבות במה שקורה במדינה, ניתן היה לצפות לרמת דיווח גבוהה יותר בתקופה משברית. יש לבחון כיצד לחבר את התושבים יותר לקורה במדינה ולחזק את תחושת המעורבות שלהם, כחלק מבניית האמון, תחושת השייכות והגברת החוסן האישי.
- מומלץ לבחון האם תקופת הסגר אף תרמה במובנים מסוימים (בהיגדים בהם הדיווח גבוה) לחוסן האישי ומה ניתן לקחת ממנה שיוכל לסייע להמשך חיזוקו (לדוגמא, המעבר לעבודה מהבית שהופך לנורמה שיתכן ותישמר גם לאחר תום תקופת המשבר במקומות עבודה מסוימים).
- יש לתת תשומת לב לתחושת הקוהרנטיות בחברה הערבית ולסייע לחזקה. חשוב להעמיק את הניתוח העוסק בקשרים בין היגדי היחסים עם אחרים בחוסן הקהילתי לבין ההיגדים הנוגעים לחוסן האישי המשפיעים על תחושת הקוהרנטיות, ולחזק את תחושת הקוהרנטיות בראיה רחבה יותר העוסקת גם במרכיבים הרלוונטיים בחוסן הקהילתי.

המשתתפים במחקר נשאלו בשאלה פתוחה "מה מסייע לך לעבור תקופה זו בצורה טובה ביותר?"

מבין מגוון התשובות זוהו 12 גורמים מרכזיים: כמחצית (47%) מהמשיבים ציינו את המשפחה, כחמישית מהמשיבים ציינו שהם דואגים לחשוב מחשבות חיוביות (20%), להמשיך לעבוד (17%), ותמיכה מחברים (19%). כעשירית מהמשיבים ציינו את הגורמים הבאים כמסייעים להם לעבור את תקופת הסגר באופן הטוב ביותר: הקהילה שהם משתייכים אליה (8%), עיסוק בספורט (10%), שימוש בטלוויזיה/ מחשב (9%) ועיסוק בתחביבים שונים כגון קריאה בישול ואמנות (11%). לבסוף, כחמישה אחוז מהמשיבים ציינו את הגורמים הבאים: אמונה באלוהים (5%), התנדבות (5%), שמירה על שגרה ככל שניתן (6%) ויציאה לטבע (5%).

מידת אופטימיות ביחס להתאוששות מהמשבר

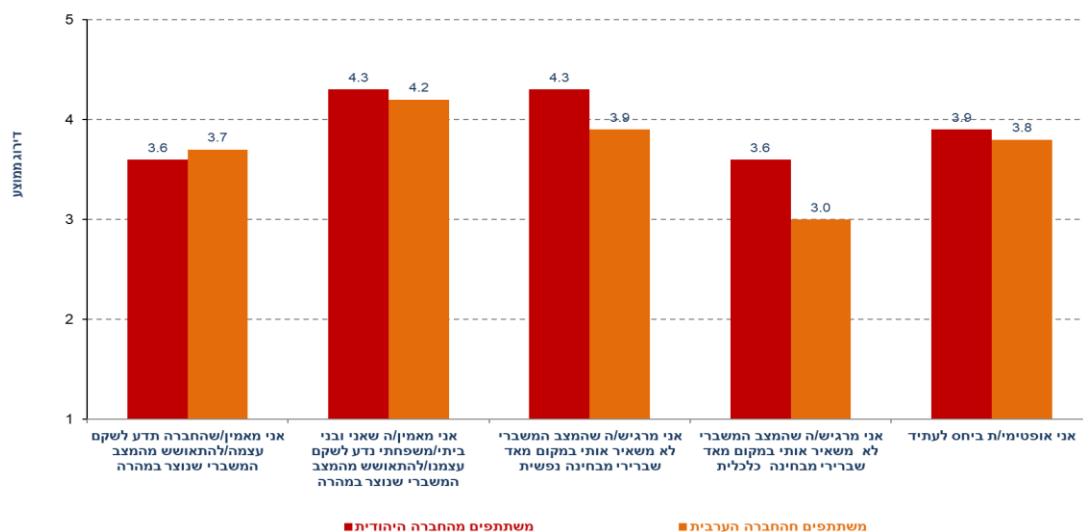
כללי

לפי בן זאב (2014) אופטימיות, שבה כאמור רגש התקווה הוא רכיב בסיסי, עוזרת לנו רבות בחיי היומיום. היא מקלה עלינו להקריב משאבים שלנו למען אחרים ולהתמודד טוב יותר עם אירועים שליליים. היא מניעה אותנו ליתר מוטיבציה, לפעולה יעילה יותר, ובסופו של דבר גם להצלחה רבה יותר. מידת אופטימיות נבדקת גם בהקשרים שונים של חוסן לאומי (קמחי, מרציאנו ואשל, 2018). במחקר זה בחנו את מידת האופטימיות של המשיבים ביחס להתאוששות מהמשבר. נבחנה האופטימיות ביחס למעגלים שונים בחייו של הנשאל: החברה הישראלית, משפחתו של הנשאל והנשאל עצמו (מבחינה נפשית וכלכלית). מרכיב מרכזי של איכות החיים בהקשר החברתי הוא תחושת הביטחון שיש לאדם בנוגע למידת השליטה שלו בחייו, תחושה הנובעת ממצאות חיים שבה צרכיו הבסיסיים מובטחים ומיכולתו לעצב את עתידו. במציאות חיים שבה היבטים אלו אינם מובטחים, מצבו של אדם מאופיין בפגיעות (precarity) ובשבריריות, בחוסר יציבות ובחוסר ביטחון בתחומים שונים (אקשטיין ואחר', 2013).

- בבחנו את מידת האופטימיות ביחס להתאוששות מהמשבר (האמונה ביכולתה של החברה וביכולת התאושפות הפרטי להתאושש מהמצב המשברי), גילינו גם כן תמונה חיובית: הדיווח הממוצע בנוגע לאופטימיות ביחס ליציאה מהמשבר גבוה, ויש הבדל מובהק בינו ובין רמת החוסן הלאומי ואף הקהילתי והאזורי. מידת האופטימיות אף גבוהה במעט מרמת החוסן האישי.

הבדלים בין משיבים מהחברה הערבית למשיבים מהחברה היהודית

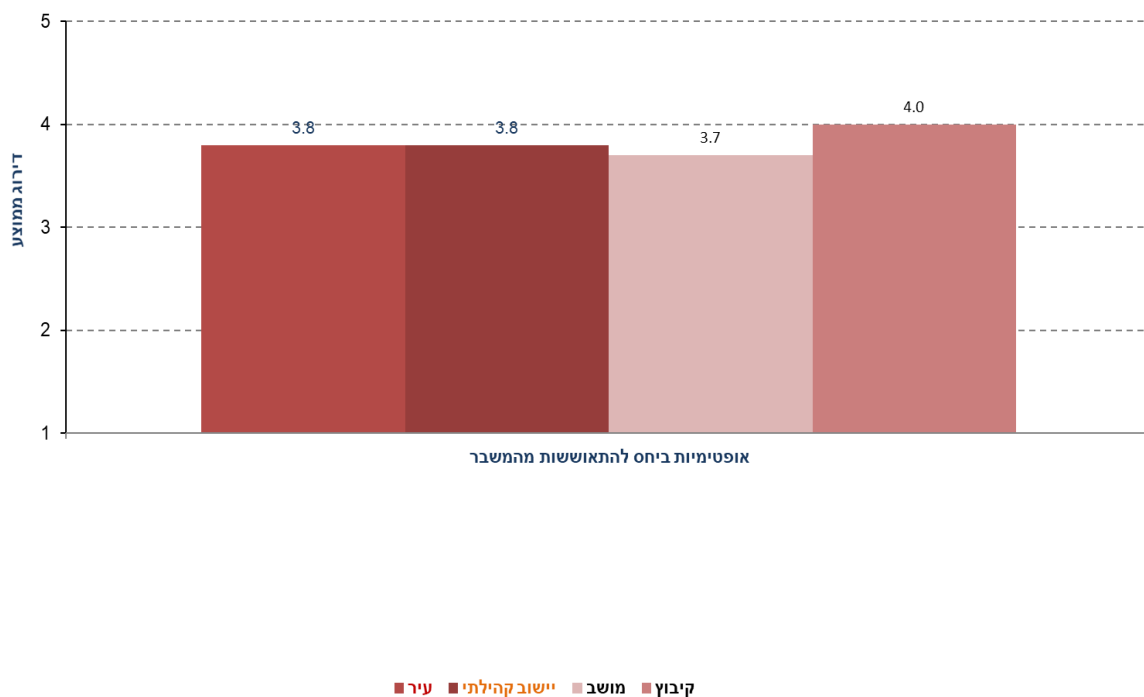
תרשים 16: דיווחי המשיבים אודות מידת האופטימיות ביחס ליציאה מהמשבר בחלוקה לפי משיבים מהחברה היהודית למשיבים מהחברה הערבית

- קיימים פערים בין יהודים לערבים בנוגע למידת השבריריות בה המשבר משאיר אותם מבחינה נפשית ומבחינה כלכלית: מהדיווח עולה רמת שבריריות גבוהה יותר בקרב משיבים ערבים. נתון זה עקבי עם הדיווח למעלה העוסק ברמת הקורונטיות, הנמוכה בחברה הערבית לעומת היהודית, ומראה שוב כי תקופת משבר הקורונה מייצרת שבריריות רבה יותר בקרב תושבים ערבים. נתון זה גם מתחבר, כאמור, לדיווחים בחברה הערבית בכל הקשור לחוסן הקהילתי, המצריך התייחסות ושיפור: חוסן קהילתי נמוך ותחושת לכידות קהילתית מופחתת מגבירה את תחושת השבריריות. כפי שראינו למעלה, בסעיף העוסק בחוסן הקהילתי, המשיבים הערביים מחפשים מענה לשבריריות זו גם במסגרת הקהילה ומאמינים עקרונית בתפקיד שלה לסייע, לצד חוסר אמון ביכולותיה לעשות כן בפועל.

הבדלים בין משיבים על פי יישוב מגורים

תרשים 17: דיווחי המשיבים אודות מידת האופטימיות ביחס ליציאה מהמשבר בחלוקה לפי מקום מגורים

- בדומה לדיווחים בסעיף החוסן הקהילתי, הדיווח הממוצע בנוגע לרמת האופטימיות גבוה בקרב המתגוררים בקיבוץ באופן מובהק מהדיווח הממוצע בקרב כל תושבי סוגי היישובים האחרים (עריר, מושב, יישוב קהילתי).

המלצות יישומיות לקובעי מדיניות:

- יש צורך בניתוח מעמיק יותר לגבי מרכיבי האופטימיות ולראות כיצד לחזק ולשמר את מה שניתן ככל שהמשבר מתארך, על מנת שהתארכות המשבר וההגבלות הבאות יפגעו פחות ככל הניתן בתחושת האופטימיות של תושבים.
- ככל שמתארך המשבר יש להניח שמידת האופטימיות בחברה הערבית עוד תלך ותקטן אף יותר לנוכח הדיווחים הנמוכים יותר בסעיף זה (לדוגמא - מרכיב השבריריות) ובסעיפים קודמים (לדוגמא – בנוגע לחוסן הקהילתי). מוצע לתת תשומת לב מיוחדת ומוגברת לחיזוק החוסן והאופטימיות בקרב החברה הערבית.
- רצוי לבחון מה ניתן ללמוד מהחברה הקיבוצית לצרכי ההתמודדות עם משבר הקורונה בסוגי ישובים וחברות שונים.

ניבוי מידת אופטימיות ביחס ליציאה מהמשבר לפי חוסן קהילתי, חוסן לאומי, חוסן אישי וחוסן אזורי

לבסוף, ניסינו לנבא את מידת האופטימיות ביחס ליציאה מהמשבר באמצעות חוסן קהילתי, חוסן לאומי, חוסן אישי וחוסן אזורי. לצורך בדיקה זו הפעלנו טכניקת רגרסיה היררכית, טכניקה שבאמצעותה נבחנו הקשרים השונים. טבלה מס' 1 מציגה את ממצאי הרגרסיה:

טבלה 1: ממצאי רגרסיה היררכית בין מידת אופטימיות ביחס ליציאה מהמשבר לבין חוסן קהילתי, חוסן לאומי, חוסן אישי וחוסן אזורי

החזאים:	$\beta(t)$
חוסן קהילתי	.15(.61)
חוסן לאומי	.26(6.6***)
חיי כיום	.28(6.9***)
מידת קוהרנטיות	.16(5.4***)
חוסן אזורי	.02(1.0)
R^2	.47
Adj. R^2	.46
F	65.05***

R^2 - אחוז שונות מוסברת (חלקי מאה)

Adj. R^2 - אחוז שונות מוסברת (חלקי מאה) - מתוקנן

* $p < .05$

** $p < .01$

*** $p < .001$

מהממצאים בטבלה מס' 1 עולה כי מידת השונות המוסברת המוסברת ($Adj. R^2$) של מידת האופטימיות ביחס ליציאה מהמשבר על ידי חוסן קהילתי, חוסן לאומי, מדדי החוסן האישי וחוסן אזורי היא 46% ($F=65.05, p<.001$) והמשוואה מובהקת. חוסן קהילתי וחוסן אזורי לא תורמים באופן מובהק למשוואה. מכאן עולה, שככל שהחוסן הלאומי והחוסן האישי גבוהים יותר כך מידת האופטימיות של המשיבים ביחס ליציאה מהמשבר גבוהה יותר. כפי שניתן יהיה לראות, משבר הקורונה מהווה הזדמנות לבחינה מחודשת של סדרי עדיפויות ומערכות יחסים ולמינוף התמודדות משותפת מול "אויב משותף" לטיפוח החוסן החברתי ע"י חיזוק תחושת הסולידריות והשייכות של כל החברות (כפי שראינו שהטיפול באוכלוסייה החרדית בבני-ברק ובישובים חרדיים נוספים נתפס כמנוף לקירוב החברה שם).

לסיכום

בנקודת הזמן בה מצויים תושבי ישראל בסגר, בעיצומו של מצב הקיצון, ניתנה הזדמנות ייחודית לבחון באופן אמין את המענה וההתמודדות עם המצב, ללמוד ממנו ולהסיק מסקנות – הן לטובת ההיערכות למצבים עתידיים בעלי מאפיינים דומים אבל גם לטובת ניהול משבר זה ולטובת הניהול וההתאוששות ממנו במסגרת "הגל השני" ואלה שיתכן ועוד יגיעו אחריו עד למציאת חיסון. תקופת המשבר הינה גם הזדמנות לצמיחה, עם כל הקושי שהמשבר מביא איתו: זו הזדמנות לבחון מחדש סוגיות יסוד בכל הקשור למערכות יחסים בין קבוצות, לבניית לכידות חברתית כחלק מבניית חוסן חברתי וכהיערכות להתמודדות טובה יותר עם מצברי משבר. יש לזכור שהמצב החדש איתו מתמודדת החברה בישראל, כמו גם בעולם כולו, מציב את הקבוצות השונות בה כולן בשותפות אינטרסים להתמודדות עם המגפה והשלכותיה. חשוב לנצל את משבר הקורונה וה"אויב המשותף" לכולם על מנת לחזק את תחושת הסולידריות והשייכות של כל החברות, כפי שראינו קורה בתהליך הטיפול באוכלוסייה החרדית בבני-ברק ובישובים חרדיים נוספים, תהליך שנתפס כמנוף לקירוב החברה החרדית ושיש לחזקו.

חדשנותו של המחקר בקטגוריה שהמחקר לגביה מצוי בשלביו הראשונים - החוסן האזורי, תוך ניסיון לבחון הבדלים בין תושבי רשויות החברות בהתארגנות אזורית מסוג אשכול ערים אל מול תושבי רשויות שאינן מאוגדות באשכולות אזוריים. עיקרי ההמלצות עניינן בהמשך בניית חוסן בעזרת הידוק שיתופי הפעולה ותודעת השותפות בין הקבוצות השונות בחברה ובקבוצות פנימה, לטובת הגברת הלכידות החברתית וההון החברתי בשגרה ובחירום. כמו כן חדשנותו בעיסוק במידת האופטימיות של המשיבים.

אנו תקווה שמחקר זה מספק מידע מחקרי מועיל, גם אם ראשוני, אשר יכול לסייע לגורמים רלוונטיים (בממשל המרכזי, ברשויות המקומיות, מנהיגות קהילתית בלתי פורמלית, גופי מחקר ועוד) ולשמש גורם בעל ערך בהסתגלות (אדפטציה) והיערכות להמשך ניהול המשבר הנובע ממצב הקיצון בו אנו מצויים ולהגברת רמות החוסן, כמו גם להיערכות ולניהול אפקטיבי של מצבי קיצון דומים בעתיד.

רשימת מקורות

- אוקמפה, ד. (2014). הקשר שבין תחושת קוהרנטיות, חוסן קהילתי ותקווה לתגובות לחץ, על רקע הסלמה באלימות הפוליטית על דרום הארץ: הבדלי גילאים. אוניברסיטת בן גוריון.
- אפרת, א., קרייזלר, א., בר-און, י., לפידות, ר., ליבוביץ', ר. (2016). אשכול אזורי של רשויות מקומיות: מדריך הפעלה. משרד האוצר, משרד הפנים וג'וינט ישראל.
- אקשטיין ואחר'. (2013). מדדים לאיכות חיים, לקיימות ולחוסן לאומי. המשרד להגנת הסביבה.
- בן זאב, א' (2014). על טבעה של תקווה: הטובה שבחלומות או הגרועה שבצרות. **כורת**, 22, 13-15.
- קרן ברטלסמן ואוניברסיטת ג'ייקובס (2013). דוח ראדר בנושא לכידות חברתית. ג'וינט ישראל. (2018). פורום מומחים לאזוריות.
- הרמן, ת' (2019). מדד הדמוקרטיה הישראלית 2019. מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות.
- מתחברים לחוסן בחירום, מודל שיתוף פעולה בינמגזרי. (2017). השולחן העגול במשרד ראש הממשלה בשיתוף משרד הבטחון ושיתופים.
- פלד, ד., סנדר, א. (2007). מרכז חוסן קהילתי, השירות לעבודה קהילתית משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- קוטנר, ר., בן-גל, מ., ח'מאיסי, ר., שמואלי, ד. (2018). שיתוף פעולה אזורי להיערכות למצבי קיצון באזור ואדי עארה. אוניברסיטת חיפה וגבעת חביבה.
- קוטנר, ר. 2019. שותפות בין קהילות ערביות ויהודיות לבניית חברה משותפת: מודל גבעת חביבה. הוצ' גבעת חביבה.
- קמחי, ש., מרציאנו, ה. אשל, י. (2018). מדד החוסן לישראל – יוני 2018
- קמחי, ש., מרציאנו, ה., עדיני, ב. (2020). חוסן ומשבר נגיף הקורונה הנוכחי
- רותם, ג. (2010). תדריך למיפוי רב-ממדי של החוסן הקהילתי ליישוב/לשכונה, השירות לעבודה קהילתית משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- Amit, k. and Fleischer, N. (2005). Between Social Resilience and Social Capital, in *The Concept of Social Resilience*, Haifa, Israel: Samuel Neaman Institute, 83-107.
- Antonovsky, A. (1996). The salutogenic model as a theory to guide health promotion. *Health Promotion International*, 11 (1), 11- 18.
- Besser, A., & Priel, B. (2010). Personality vulnerability, low social support, and maladaptive cognitive emotion regulation under ongoing exposure to terrorist attacks. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 11(2), 166-201.
- Braun-Lewensohn, O., & Sagy, S. (2011a). Coping resources as explanatory factors of stress reactions during missile attacks: comparing Jewish and Arab adolescents in Israel. *Community mental health journal*, 11(3), 300-310.
- Braun-Lewensohn, O., & Sagy, S. (2011b). Salutogenesis and culture: Personal and community sense of coherence among adolescents belonging to three different cultural groups. *International review of psychiatry*, 11(6), 533-541.
- Braun-Lewensohn, O., & Sagy, S. (2013). Community resilience and sense of coherence as protective factors in explaining stress reactions: comparing cities and rural communities during missile attacks. *Community Mental Health Journal*, 1-6.

Hirschi, C. (2010). Strengthening regional cohesion: Collaborative networks and sustainable development in Swiss rural areas. *Ecology and Society*, 15(4), 16-33.

Kaniasty, K., & Norris, F. (2000). Help-seeking comfort and receiving social support: The role of ethnicity and context of need. *American Journal of Community Psychology*, 28, 545–582.

Kimhi, S., Hantman, S., Goroshit, M., Eshel, Y., & Zysberg, L. (2012). Elderly people coping with the aftermath of war: resilience versus vulnerability. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 20(5), 391-401.

Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F., & Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American journal of community psychology*, 41(1-2), 127-150.

OECD. (2012). *Perspective on Global Development 2012: Social Development in a Shifting World*.

Paton, D., & Gow, k. (2008). Rising from the ashes: Empowering the Phoenix. In: k. Gow & D. Paton (Eds.), *The phoenix of natural disasters: Community resilience*. (pp. 1-9). Nova Science Pub Incorporated.

Outnam, R.D. (2005). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6, 65-78.

Kimchi, S., & Shamai, M. (2004). Community resilience and the impact of stress: Adult response to Israel's withdrawal from Lebanon. *Journal of Community Psychology*, 32, 439–451.

Wyche, K. F., Pfefferbaum, R. L., Pfefferbaum, B., Norris, F. H., Wisniewski, D., & Younger, H. (2011). Exploring community resilience in workforce communities of first responders serving Katrina survivors. *American journal of orthopsychiatry*, 81(1), 18-30.